T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ANA BİLİM DALI

MEHMET ALİ AYNİ HAYATI - ESERLERİ VE TASAVUFİ GÖRÜŞLERİ

(Yüksek lisans tezi)

HARUN ÖZKAN

DANIŞMAN : Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ

BURSA 1995

ÖNSÖZ

Türk ilim ve fikir hayatını tanıyışımdan itibaren son dönem Osmanlı ilim ve fikir hayatı benim merakımı mucip olmuştur. Bu bize okul yıllarından itibaren verilen kütürün ağırlıklı olarak söz konusu dönemden kalmış olmasındandır.

Milli şairimiz Mehmet Akif, bunun tipik bir örneğidir. Ülkemizde veli kültünün çok yaygın oluşu sebebiyle tasavvufa da ilgi duymaktayım. Yine bunun sebebi öz kimliğimize şekil ve anlam veren şahısların sufi oluşudur. Buna örnek olarak Mevlana, Yunus ve Hacı Bektaş-ı Veliyi örnek olarak zikredebiliriz.

Ayrıca son yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de tartışılmakta olan islamcılık akımları ve bu akımların sadece Arap ve Hint dünyası orjinli imiş gibi taktim edilmesi, bizi üzerinde yaşadığımız topraklarda söz konusu akımların tarihten gelen köklerini araştırmaya sevketmiştir.

Tezimizin konusu olan Mehmet Ali Ayni, tüm bu beklentilerin odağı olma tahminlerimizi doğrulamakta gecikmemiştir. Başta söz konusu zat olmak üzere son dönem osmanlı aydın ve uleması bugün dahi tarışılan konularda tartışmalar yapmışlar, fikirler beyan etmişler, eserler kaleme almışlardır. Fakat ülkemizde vuku bulan harf devrimi,genç kuşaklar ile, sözü edilen dönem arasında aşılması güç engeller meydana getirmiştir. Bahsi geçen dönemde vücuda getirilen "Felsefi terimler ve Osmanlıca karşılıkları" sözlüğü konuya tipik bir örnektir. Yoğun fikri ve ilmi emekler sonucu oluşan bu değerli çalışma daha sonra unutuldu, ama yeri uzun yıllar doldurulamadı.

Şu halde daha önce çalışılıp vücuda getirilen konular yeni kuşaklara sür'atle aktarılmalı ki, daha ileri ilmi faaliyetlere zaman ayrılabilinsin, eskinin tekrarıyla uğraşılıp durulmasın, zaman israfı yapılmasın. Her konuda ilerlemenin temel kuralı da bu olmalıdır. Bizim ülkemizin diğer ülkelere göre malesef ilim sahasında böyle bir handikapı vardır. Mehmet Ali Ayni otuza yakın eseriyle işte bu akıbete

maruz kalmış, yapılacak çalışmalarla gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen ender ve önemli müelliflerimizden birisidir. Bugün ülkemizde tartışılan demokrasi, milliyetçilik, pozitivizm, laiklik, din özgürlüğü gibi hususlarda onun değerli fikirleri vardır. Eğer onun fikirleri yeterince iyi bilinirse toplumsal uzlaşmamız daha hızlı olacaktır. İçinde bulunduğumuz toplumun her katmanı için onun değerli fikirleri vardır. Çünkü o hem iyi bir İslamcı, tutarlı bir batıcı ve şovenist olmayan bir milliyetçidir. O sadece Türkiye'de yaşayan insanlar için değil, Osmanlı devletinin toprakları üzerinde yaşayan diğer müslüman milletler için de değerli bilgi, gözlem ve tesbitler kaydetmiştir. Bu çalışma bunalımlarla yüzyüze olan İslam dünyasına, onun ilerlemesi için ömrünü veren, değerli bir alimini tanıtmayı gaye edinmiştir. Bu noktada yapabileceği en küçük bir katkı onun hedefine ulaştığını gösterecektir.

Harun ÖZKAN/BURSA

KISALTMALAR

a.g.e: Adı geçen eser

b.k.z: Bakınız

c. : Cilt

D.F.E.F.M.:Darulfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası

D.F.i.F.M.:Darulfunun ilahiyat fakültesi Mecmuası

i.A.:Milli Egitim Bakanlığı islam Ansiklopedisi

int.ve Mulh.:intikat ve Mülahazalar isimli eser

s.y.: sayı

s.h.:Sayfa

Ş.E.N.:Şeyhi Ekberi Niçin Severim

T.D.I.A :Türkiye diyanet vakfı islam ansiklopedisi.

v.b. : Ve bunun gibi.

v.d.:Ve Diğerleri.

İÇİNDEKİLER

I Giriş.

1)Tasavvufa genel bir bakış.

İslam tasvvufunu bazı müellifler hz. Peygamber (a.s) ile başlamış olarak kabul etmişlerdir. Söz konusu zatlara göre hz. Peygamber'in şahsi hayatı, gerçek manada tasavvufun ve kavramlarının kaynağı durumundadır. Nitekim o, sonraki dönemde sufilerin kendi yaşam tarzlarının temel ilkeleri olarak doktrine edecekleri, tevbe, züht, rıza, zikir ve mücahede v.b. gibi esasları kendinde cemetmiş,ashabına tavsiye etmiştir. O nedenle ashab-ı kiramdan bazıları züht ağırlıklı bir yaşam tarzına yönelmişlerdir.

Ebu Nasr es Serrac (öl.988) "El luma" isimli eserinde, "Sufilerin işaratıyle konuşan ilk kişi olarak Hz. Ebu Bekir (r.a.)ı" gösterirken yukarıda geçen görüşe isnad etmekteydi.[1] Bu görüşü temel aldığımızda, tasvvufun menşei hakkındaki tartışmalar kendiliğinden ortadan kalkmaktadır.

Daha yaygın olan görüşe göre ise, hz. Peygamber ve sahabe, bazı sebepler ileri sürülerek, tasavvufi hayatın üstünde tutulmuştur. Bu görüşü savunanlara göre peygamberlik ve sahabilik başlı başına manevi bir makamdır. Nitekim söz konusu esas gereği "Hiç bir veli ne bir peygamberin ne de bir sahabenin derecesine ulaşamaz." denmiştir. Yine hz. Peygamber ve sahabenin imanı şuhudidir. Yani onlar iman ve islam esaslarını bizzat görerek iman etmişler, vahyin gelişine şahit olmuşlardır. Halbuki daha sonra hiç bir dönemde hiç bir müslüman böyle bir imkana kavuşamamıştır.

Ayrıca bir çok sufinin hayatında tabii olarak bazı çelişkiler olabilmiştir. Tüm bu neticeler gözönüne alınırsa, izah etmeye çalıştığımız bakış açısının daha tutarlı olduğunu söylemek mümkündür.[2]

Bir tasavvuf tarihi yazılırken her ilmi disiplinde olduğu gibi bazı metodlar akla gelmektedir. Tarih boyu tasavvufun gelişimleri ilme konu olmuştur. Gerçek sufilerin arzu etmedikleri tasavvufun bu "ilmileşmesi" bugün bir realite

---

[1] Ebi Nasr Es Serrac,El Luma, Sh. 168 (Bağdat.1960).

[2] Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatklar Tarih, sh. 10? (İst. 1990)

olarak devam etmektedir. Günümüzde tasavvuf tarihi tasniflerinden birisi şöyledir:

1)Züht devri.

2)Tasavvuf devri.

3)Tarikatlar devri.

4)Tekkeler ve teşkilat.

Bunun yanında daha değişik tasnifler de görülmektedir. Örneğin her asırda gelişen tasavvuf olaylarını ele alan tasnifin yanında, sufilerin hususi meyil ve yeteneklerine göre yapılan incelemeler de olmuştur. Başka bir tasnif şekli olarak her hangi bir tarikat, kavram veya şahsı tarihi süreç içinde ele alıp inceleyen çalışmalar zikredilebilir.[3] Fakat bütün bu tasnifler konunun ana hatları için geçerlidir. Söz konusu tasnifler kesin çizgilerle ayrılamaz. Örneğin, aşk ve cezbe ehli olan bir sufi züht ve takvayı tamamen dışlamaz. Yine züht dönemi içerisinde yer alan bazı sufiler, aşk ve muhabbet ehli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müslümanlar arasında bazı ilim ve displinler asr-ı sadetten alınan ilham sonucu, sonraki dönemde, sistematik bir ilmi disiplin haline ulaşmışdır. Buna göre tasvvuf hz. Peygamber ve sahabenin zahidane yaşayışının ötesinde hususi bir yaşam tarzı olarak oluşurken, bir takım, siyasi, kültürel ve sosyal realitelerden etkilenmiştir. Bu etkenlerin başında, hz. Peygamberin vefatını müteakip, müslümanlar arasında arzu edilmeyen siyasi ve dini ihtilaflar gelmektedir. Söz konusu ortam bazı müslümanların bir kenara çekilip, zikir-fikir ve ibadetle yoğun bir şekilde meşgul olmalarına sebep olmuştur. İlk dönem zahitlerine verilen bazı lakap ve ünvanlar bile bu duruma ışık tutar mahyettedir: Nitekim o dönemde sufi kelimesi henüz yaygınlaşmamışken bazı müslümanlara, kurra, nüssak, kussas, şikeftiye, v.b. denmekteydi.

Diğer bir amil, İslamiyet ve müslümanlar maddi olarak güçlendikçe bir çok müslüman dünyaya ve onun debdebeli yaşamına dalmışlardır. Halbuki bu durum, Rasülullahın (s.a.v.) hayatında yoktur. Sözü edilen duruma tepki duyan bazı müslümanlar bu sebeple zahidane bir yaşam şekline

[3] Mesela,Ayni'nin Hacı Bayram Veli (1925) isimli çalışması gibi.

yönelmişlerdir. Tasavvufun gelişmesinin önemli diğer bir etkeni, zahiri ilimlerin albildiğine gelişmesine karşın, aynı derecede ameli olarak yaşanmamasıdır. Bunun etkisiyle bazı müslümanlar ilim tahsilinden ziyade amel etme yolunu -Velevki ilimleri az bile olsa, çünkü sahabe böyle idi.- tutmuşlardır.

Geçtiğimiz yüzyıldan günümüze batıda ve doğuda tasvvufun menşei hakkında çok mürekkep tüketilmştir. Onun işlami olup olmadığı hususunda özellikle batılılar genis çalışmalar yapmışlardır. Fakat günümüzde hem islam dünyasında hem de batıda tasavvufun islamdan neş'et ettiği hususu, yukarıdaki sistematik izahlar neticesi genellikle kabul görmektedir.[4]

Onun islami olduğuna dair, Kur'an ve hadiste güçlü dini delillerin olduğu bugün için aşikardır. İlerleyen sayfalarda bu tesbitler bizim çalışmamızda da görülecektir. Bahsi geçen deliller tasavvufun bütünü için olabileceği gibi, bir kavramı veya bir esası için de olabilir.

Fakat Rasulullah (s.a.v.) döneminde nasılki bugün anladığımız manada bir islam hukuku, bir tefsir veya kelam ilmi yok idiyse, tasavvuf da yoktu. Müslümanlar temel kaynakları olan Kur'an ve hadisten aldıkları ilham sonucu, kültür ve medeniyette ilerledikçe bahsi geçen ilimleri tasnif edip geliştirdikleri gibi, tasvvuf ilmi ve yaşamını da kurup geliştirmişlerdir. Tasvvufa hariçten idhal edilmiş kavram ve esaslar sözkonusu temel olguyu değiştiremez.[5] Bu olguyu reddetmek bilgi çağı olan günümüzde herhalde akli ve mantıki bir davranış olmamalıdır.

Tarih boyu müslümanları gerek fert gerkse toplum planında şekillendiren, yönlendiren etkenlerden birisi kuşkusuz tasavvufdur. Müslüman toplumlar incelendiğinde görülecektirki tasvvuf, askeri hayattan ticarete,sanattan ilme birçok medeni harsın maverasındaki itici güçtür. Birçok ülkelerin müslümanlaşması gezici dervişlerin gayret-i diniyelerinin bir sonucudur. Tarihin sıkıntılı dönemlerinde büyük veliler mazlum

---

[4] Fazlur Rahman, İslam, Çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın Sh.182.(Ankara.1992)

[5] Ayni, M. Ali, Tasavvuf Tarihi, c.I, sh. 219. İst. 134[illegible]

insanların sığınakları olmuş, toplum onlardan aldığı cesaretle esaret zincirlerini kırabilmiştir. Kısacası tasavvuf tarih boyu insanlığın vaz geçemedigi bir ilim irfan mektebi olmuştur.[6] O, bu yönüyle evrensel bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor.

Mehmet ali Ayni'nin belirttigi gibi, eğer boz kır veya çöllerin kıl çadırlarında yaşayan göçebe insanlar, yeryüzünün en büyük medeniyetlerinden birini kurabilmişlerse, bunda bizzat insanın kendisini gaye edinen tasavvufun manevi iksiri çok olumlu etki yapmıştır. Tarihte Türk, Arap, Hint ve İranlıların, millet olabilmelerinde tasavvufun derin izlerine rastlamak çok olağan bir şeydir. Özellikle bizim milletimiz için söz konusu durum daha belirgindir. Devletimiz Şeyh Edebali (Öl.1325) ve Akşemseddin (Öl.1459) ile gayesine yürümeyi gerkli görmüştür. Estetik ve san'atımızın en büyük ustaları tekkenin tezgahından yetişmiştir. Bugün için fertlerin san'at ve estetiksiz yaşayabileceği, ancak toplumların yaşayamacakları çok kat'idir. Mehmet Ali Ayni'nin ömrünü savunmasına verdiği tasavvuf, insanlığın en yüksek terakkiyatlarından birisidir. Fakat günümüzde alabildiğine teşvik edilen sekülarizm böyle güzellikleri ikinci plana i-tilmeğe mahkum etmiştir. İnsanı bir makina veya ekonomik varlık olarak gören söz konusu anlayış, mutlu kılamamakta, insan eliyle ittigi, beğenmeiği gerçeği tekrar arar hale gelmek durumunda kalmaktadır. Yukarıda gösterilen gerekçeler sonucu Ayni ve benzerlerinin yapmış olduğu çalışmaların toplumumuzda tam yansıma bulduğunu söylemek malesef güçtür.

Yirmibirinci yüzyılın eşiğinde sadece maddiyat ile mutlu olunamayacağını bizzat yaşayarak öğrenen çağdaş insana, bu gerçeği anti parntez ifade etmek durumundayız. Gelecek yüzyılda, insanın manevi yönnünü ihmal ve inkar eden anlayışlar, en çok sorgulanan konulardan olacaktır. Çünkü bahsi geçen anlayış çağımızda uyuşturucu, çevre kirliliği, savaşlar, ölümcül hastalıklar gibi bir çok soruna sebep olmuştur. İnsanlık sözkonusu değişmelerden ders almış 21. yüzyılın din çağı olacağını ciddi olarak ifade etmeye

---

[6] Ayni, Mehmet Ali,İntikat ve Mülahazalar, sh. 183 (ist. -

başlamıştır.

Bütün bu izahattan sonra, "tasavvufun hiç mi olumsuz yönü veya etkileri olmamıştır?" sorusu akla gelmektedir. Gerçekten bu soru yerinde ve önemli bir sorudur. Elbetteki tasavvuf ve özellikle onun muşahhas örnekleri ve görünümleri olan sufilerin, bir takım hata ve olumsuzlukları ola gelmiştir. Özellikle Osmanlı devletinin çöküş döneminde gerek dini sahada, gerekse diğer sosyal sahalardaki çözülmeler, tasavvufi hayata bir takım olumsuzluklar yansıtmıştır. Nitekim tasavvufun özünden yoksun birtakım insanlar, tekkeleri yiyip içme, yatıp kalkma yeri olarak algılamışlardır. Tasavvufta vasıtalar gaye halini almış, her şey merasimden ibaret görülmüştür. Fakat en acı olanı her tür ilim ve marifetten uzak şeyhzadeler, irşad makamını sırf tekkenin maddi kaynaklarını kulllanabilmek gayesiyle ellerinde tutmuşlardır. Bu duruma, tasavvvufa gönül verenler "Beşik şeyhliği" ünvanını vermişlerdir. Sözü edilen durumu Degil İslam ve tasavvuf adına anlamak, salt insani gerçekler adına bile anlamak mümkün değildir. Sözü edilen durum Kuşeyri (Öl.1072)den itibaren gerçek sufiler tarfından izale edilmeye çalışılmışsa da, her zaman başarılı olunamadığı anlaşılıyor. Fakat söz konusu durum tarih boyu çürümeye yüz tutmuş her kurum için geçerlidir. Örneğin egitim kurumlarındaki bozulma ve çözülmeler için yapılacak şey, onları temelden yoketmek degil, islah etmektir. Böyle durumlarda akıl ve mantık açısından yapılacak olan budur.Şu halde aynı tespiti tasavvuf için de ifade etmek mümkündür.

Bu çalışma Ayni'nin alabildigine zengin ilim ve kültür dünyasını, günümüz insanına tanıtmayı gaye olarak seçmiştir. Böylece onun kendi ifdesiyle, yeni kuşakların daha ileri gidebilmeleri için, daha önce tesbit edilmiş, sonuca bağlanmış ilmi ve kültürel gerçekler için zaman israfı önlenmiş olcaktır. Ayni'nin bazı çalışmaları günümüz türkçesine aktarılmış ise de, başta tercümeleri olmak üzere eserlerinin bir çoğu malesef kütüphanelerde eski harfli basma şeklinde beklemektedir. O nedenle diyebilirizki, onunla ilgili yapılacak çalışmaların gerekçesi hazırdır. Günümüzde Sözü edilen çalışmalar yapılmadığı için, tarih tekerrür etmektedir. Örneğin ona göre din, ve tasavvuf duygusu fıtridir. İnsanda

yeme, içme, bilme ve hürrriyet v.b. iç güdüler nasıl fıtri ise, din ve tasavvuf duygusu da fıtridir. Söz konusu duygu ve ilgileri bilim, teknik ve diğer maddi ögelerle dolduramazsınız. Mantık, akıl ve kıyas ile deruni arzuların cevaplanması imkansızdır. Halbuki birçok insan zikri geçen gerçekleri bilmediği için bunalıma düşmektedir. Eğer bu çalışma sahasında insanımıza bir katkı sağlarsa amacına ulaşmış olacaktır.

Bu çalışma yürütülürken onun yaygın olarak bilinen "tasavvuf tarihinin" yanında, anılan eserin ikinci cildinin taslağı mahiyetinde olan "Tasavvuf tarihi 2" de kullanılmıştır. Bu sebeple elinizdeki eser okunurken anılan duruma dikkat edilmelidir. Diğer bir husus,"Fikirleri" bölümümlerinde tercüme eserleri mümkün olduğunca referans olarak alınmamıştır. Ancak tercümelerin yapılış saiklerine işaret etmekle yetinilmiştir. Ayrıca bazı eserlerine ulaşılamamış olup, buna da yeri geldiğince işaret edilmiştir. Başka bir husus, eserleri tanıtılırken dipnot kullanılmamış oluşudur. Eserleri ile ilgili harici değerlendirmeler ya Ali Kemali Aksüt, Ya iş mecmuası, veya Hilmi Ziya Ülken gibi müellif veya eserlerde kayıtlıdır. Buna şifahi olarak işaret etmekle yetinilmiştir.

2) Mehmet Ali Ayni'nin içinde bulunduğu döneme bir bakış.

Mehmet Ali Ayni Türk tarihinin en hareketli, en bunalımlı, en hızlı gelişmelerinin yaşandığı bir dönemin insanıdır. O, olayların bizzat içinde olan bir insandır. Bu sebeple, birinci ve ikinci meşrutiyeti hissetmiş, Balkan savaşlarını görmüş, Osmanlı devletinin çöküşünü en acı şekilde müşahede etmiş, Cumhuriyetin kuruluşunu bizzat yaşamıştır. Bahsi geçen tarihi evrelerde etkin görevleri sebebiyle olayların aktif olarak içinde yeralmıştır. Onun bazı fikirleri olayların gelişmelerin dayatması sonucudur. Millyetçilik fikri, bunun tipik bir örneğidir. Osmanlı devletinin bir çok sahada kan kaybetmesine dönemin entellektüelleri tabii olarak ilgisiz kalamamışlardır. O nedenle söz konusu dönem fikri açıdan hareketli bir devre olarak karşımıza çıkıyor. İfade etmeye çalıştığımız dömemin tarihi gerçeklerini anlamaksızın günümüz Türkiyesini anlamak mümkün değildir. Mehmet Ali Ayni'yi

anlamak ta dönemini anlamaktan geçmektedir. Söz konusu dönemde batının maddi ilerlemesi sonucu, aşağılık kompleksine düşen insanlar siyasi ve sosyo- kültürel konularda kurtuluşu batılı değerler mazumesinde aramışlardır. Anılan değerlerin, toplumu her sahada kurtaracağı yanılgısına düşülmüştür. Bu kavramlardan pozitivizm Ayni'nin de ifade ettiği gibi dinsizlik olarak algılanmıştır. Bir çok Osmanlı aydını, pozitivizm adına, bilimsellik adına, dine karşı cephe almıştır. Bu duruma karşı, o ve fikirdaşları bir çok makaleler ve kitaplar kaleme almışlardır. diğer bir husus, Cumhuriyetin ilkyıllarında ansiklopedik tarzda biyoğrafiler modadır. Osmanlı döneminde bilim ve teknikte toplumu batıya açmaya çalışan Ayni,taktik değiştirerek, Yunan klasiklerinin tercüme edildiği bir sırada Hacı Bayram veli, İsmail Hakkı, Türk ahlakçıları v.b. çalışmalarla toplumun karşısına çıkıyor. Görüldüğü gibi içinde bulunduğu dönemin tahlili onun anlaşılması için, önem arzediyor. Biz onun döneminin fikri ortamını incelerken değerli raştırmacı İsmail Kara'nın "Türkiyede İslamcılık Düşüncesi, metinler / şahıslar kişiler," (İst. 1986-87) isimli çalışmasını esas aldık. Söz konusu dönemde ana hatlarıyle Osanlı aydınları üçgruba ayrılmaktadır:

a) Garpçılar.

b) Milliyetçiler.

c) İslamcılar.

Bu fikirleri savunanlar Osmanlıdan Cumhuriyete intikal etmiştir. Mehmet Ali Ayni daha ziyade İslamcılık cereyanı içinde mütaala edilmiştir. İfade etmeye çalıştığımız Fikri cereyanlar daha çok, Osmanlı devletinin çöküşüne engel olmak için ileri sürdükleri tezler sonucu bu isimlerle anılmışlardır. Diğer bir ifadeyle kurtuluşumuzu siyaset, san'at, egitim v.s. ile batılılaşmakta görenler batıcıları, tüm Türklerin birleşmesinde görenler millyetçileri, kurtuluşumuzu İslamda görenler de islamcılık cereyanını oluşturmuşlardır. Ayrıca her bir grubun diğerleri için de olumlu veya olumsuz fikirleri bulunmaktadır.

Bazı nüans farkları olmakla beraber, islamcılık cereyanı temel olarak şu hususları tartışmıştır:

a)Teeceddüt, içtihat, İslam hukuku: Tarihin her döneminde

toplumları ayakta tutan unsurların başında kuşkusuz hukuk gelir. Bu sebeple İslamcılar da İslam hukukunu ihya etmeyi içtihat, müessesini çalıştırmayı -Yani çalışmadığı anlaşılıyor- savunmuşlardır. Özellikle Sebilerreşat çizgisinde olan münevverler teceddüt, içtihat, v.b. konuları hararetle savunmuşlardır. Bu akım, Mısır'da gelişen "Selefiye" akımını referans alarak hararetli yazı ve fikirler ortaya koymuşlardır.[7] Ahmet Hilmi (Öl.1914) Elmalı Hamdi(Öl.1942) içtihadı bir heyetin yapmasını savunmuşlardır. Sait Halim Paşa(ÖL1921)ise fıkhın dirltilmesini savunuyor. Nitekim ona göre İslamın ruhunu skolastisizm öldürmüştür.[8] Mehmet Akif (Öl.1936), Abduh'u (Öl.1905) çekemeyenlerin karaladığını savunuyor. Aynı kanaatlere yaklaşmaya çalışan Elmalılı, (Öl.1942) İslam hukukunun güçlü ve şumullü olduğunu, ancak üzerinde çalışılması gerektiğini ifade ediyor.

b) Öze dönüş: Mehmet Akif, Şemseddin Günaltay,(ÖL:1961)ve A.Hamdi Akseki (Öl.1951) hurafelerden şikayet etmişler, o nedenle Kur'an ve sünnet olan öze dönüş savunmuşlardır.[9] Aynı anlayış, Mustafa Sabri(Öl.1954)ve digerlerinde de görülüyor.

c)Tasavvuf konusu: Tasavvuf bizim kültürümüzün kuşkusuz en bariz ve enönemli gerçeklerinden birisidir. Osmanlı evletinin kurumlarında meydana gelen yozalaşma kuşkusuz tasavvuf ta da görülüyor. Bu sebeple zikri geçen dönemde bu konunun geniş bir şekilde tartışıldığını görmekteyiz. Şeyh Saffet (Öl.1950) ile İzmirli İsmail Hakkı(Öl.1946) nın tartışmaları bilinmektedir. Yukarıda ismi geçen Zevattan Mehmet Akif, Mustafa Sabri, Şemseddin Günaltay, Ahmet Hilmi tasavvufi düşünüş ve yaşayışa pek olumlu bakmamışlardır. Günaltay ilk dönem tasavvufunu hayırla yad ederken, kendi döneminde meselenin çığrından çıktığını söylemektedir.Yine uzlet kavramına karşı çıkıyor.[10] Said Nursi(Öl.1960) ve

---

[7]Kara,İsmail,Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, c.1, sh. 9, 12, 364. c.2, sh. 409. (İst.1986)

[8]a.g.e.c.1,sh.9,12,413,94

[9]Kara İsmail,Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi,c.1,sh.333. c.2, sh.411,415.

[10]a.g.e. c.2, sh.301,425,429.

Elmalılı ise tümden karşı Çıkmak yerine bazı kavram ve anlayışlara itiraz ediyorlar. Nitekim Elmalılı, "Allah'tan başka hiç bir şey yok başka," "Her şey odur" başka diyerek ,birincisinin her şeyin maverasıda Allah'ı görmek olduğunu, ikincisinin ise Allah'ı teksir olduğunu ifade ediyor. Genellikle tenkitler, sufilerin türbelere olan aşırı rağbetleri, şeyhlere gösterilen hürmetin aşırılığı, adet ve merasimlerin sünnetlerin önüne geçmesi, vahdet-i vucut gibi bazı kavramların istismara açık oluşu, gibi hususlar ile, uzlet gibi bazı kavramların çağa uymaması gibi gerekçeler olarak gösterilmektedir.[11] Diğer taraftan çeşitli sebeplerle tasavvufu savunan bazı müellifler itirazlara cevap vermişledir. İ.Fenni Ertuğrul (öl.1946), Ferit Kaam(öl.1944) Mehmet Ali Ayni(ÖL:1945) bu grupta anılabilir. Mesela Ayni uzlet, kavramının çağa uydurulabilceğini ifade etmiştir. İ.Fenni, vahdet-i vücudun şeriata aykırı olmadığını ifade etmiş, konu ile alakalı uzun yazılar yazmış, zikri geçen konu ilgili anlayışa imkan saglayan, ayet ve haisler bulunduğunu ifade etmiştir. Örnek olarak Buharide Geçen, "....Gören gözü, işite kulağı, yürüyen ayağı olurum...(Buhari, Rikak.38) hadisini kendi düşüncesine delalet ettigi için, ifade etmektedir. Kur'an'dan ise, "Sizi rahimlerde şekillendiren odur" v.b. (Alu İmran 3/6) ayetleri delil olarak ileri sürmektedir.[12]

d)Hilafet ve saltanat meselesi: Osmanlı devletinde çeşitli kurumların görevlerini yaptığı dönemlerde sistemle ilgili tartışmaların olmadğını ifade edebiliriz . Fakat daha sonra saltanat meselesi, gerek batı ile olan ilişkiler, gerekse iç gelişmeler sonucu tartışılmıştır. Bir çok münevverin sorunların, sistemin yapısından kaynaklandığına inandığını görüyoruz. Öyle görünüyorki 2. Abdül Hamid'in(Öl.1918)son derece denetleyici olan yönetim şekli bunda etkili olmuştur. Ahmet Hilmi, Akif, Elmalılı, ve Ayni bizzat 2.Abdül Hamit'in şahsını tenkit etmişler, buradan hareketle İslam için en uygun idarenin meşruti idare olduğunu savunmuşlar, ittihatçılara

---

[11] a.g.e. c. 2, sh. 365,370. c. 1, sh. 411.

[12] a.g.e. c. 2, sh.140.

açıkça destek olmuşlardır.[13] Ayrıca Mustafa Sabri, Sait Halim Paşa, Akseki, benzer fikirleri açıkça ifade etmişlerdir. Bediuzzaman ise hilafetin ıslahını istemiştir.[14] Fakat, Şeyhülislam Mustafa Sabri efendinin beyan ettiği gibi ittihatçılar, saltanatı aratacak kadar mutlakiyetçi olunca sözünü ettiğimiz yazarlar Ayni başta olmak üzere tenkitlerini sürdürmek durumunda kalmışlardır.[15]

e) Milliyetçilik konusu: Mehmet Ali Ayni'nin belirttiği gibi, milliyetçilik Osmanlı devletinde önce gayri müslim unsurlar arasında ortaya çıkmış, daha sonra müslüman unsurlar, zikri geçen anlayışı benimsemişlerdir. Yine onun tesbitine göre milliyetçilik, doktrine edilmiş biçimiyle batı orjinli bir kavramdır. Öyle anlaşılıyorki söz konusu dönemde en çok tartışılan kavramlardan birisi milliyetçiliktir. Tesbit ve yorumlarını İslam'ı esas alarak yapmayanlar, batıda konu nasıl ele alındıysa o şekilde ele almışlar, -Bu meyanda batıda her millet kendi ulusal çıkarları doğrultusunda milliyetçilik modelleri geliştirmişler, örneğin Almanlar ırka dayalı, Fransızlar kültüre dayalı, Romenler ise dile dayalı milliyetçilik modelleri geliştirmişlerdir.- böylece her kafadan bir ses çıkmış, kimisi kültürü esas alırken, kimileri de toprağı esas almışlardır. Bazı İslamcı münevverler dinde milliyetçiliğin yeri olmadığı gerekçesiyle karşı çıkarken, bazıları ise şovenist olmamak kaydıyla milliyetçiliği benimsemişledir. Bu cümleden olarak, Mehmet Akif, Musa Kazım efendi(Öl.1920), Babanzade A.Naim(Öl.1934), Mustafa sabri ve Akseki İslamda yeri olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmışlardır.[16]Fakat Ayni ve Ferit Kaam(Öl.1944) milliyetçiliğe taraf olmuşlardır. Anckak onlara göre milliyetçilik "Geçmişten gelen kültür mirasıyla oluşmalı, sözü edilen bu milliyetçilik İslam kardeşliğini zedelememelidir." [17] Günaltay ise anılan

---

[13] a.g.e. c.1, sh. 21,353,185187.

[14] a.g.e. c. 1, sh. 110. c.2, sh. 274,192,319.

[15] a.g.e. c.2, sh, 282

[16] a.g.e. c. 1, sh. 284,285,327. c. 2, sh.192

[17] a.g.e. c. 2, sh. 24.

meselede her şeyin aşırısının zararlı olduğunu ifade ediyor. Görüldüğü gibi dönemin İslamcı münevveri miiliyetçilik hususunda ihtiyatı elden bırakmıyor.

f)Batı kültürü ve mataryalist akımlar: Öyle görünüyorki İslamcılık cereyanını en çok meşgul eden konu batılılaşma cereyanıdır. Bir çok insan batıdaki maddi kalkınmanın gerisindeki itici gücün, batının maneviyatı olduğunu sandığını görüyoruz. Diğer bir husus, o günün şartlarında birçok insan batıya karşı aşağılık kopleksine düşmüştür. Bu fikir müslüman toplumda onulmaz yaralar açmış, ortaya çıkan sorun uzun yıllar giderilememiştir. İslamcı yazarlar İslamın ilerlemeye mani olmadığını, bilakis teşvik ettiğini vurgulamaya, iman ile ilmi mezcetmeye gayret etmişlerdir. Yukarıdan beri görüş ve fikirlerini aktardığımız müelliflerden batılılaşma konusuna eğilmeyen yok gibidir. İskilipli Atıf(Öl.1926) batıdan veya diğer batıl sistemlerden iyi ve güzel olan yönlerin alınabileceğini,-Özellikle fen ve teknik konular- fakat batının maneviyat sahasında kendisinin eksik olduğunu, dolyısiyle ahlaki, dini, hukuki konularda mevcut durumla devam edilmelidir. Ahmet Hilmi, Mehmet Akif, Elmalılı, Said Halim Paşa da benzer izahlarda bulunmuşlardır.[18] Bu hususta Said Nursi İman ile müsbet ilimlerin mezci hususundaki metodun en büyük temsilcisidir. Ayrıca Ahmet Hilmi Mataryalist akımlarla mücadele etmeyi savunuyor. Ferit Kaam Celal Nuriye karşı yazılar yazmış, "Hakikatiçin tek yol ilimdir." mantığına karşı çıkmıştır. İzmirli İsmail Hakkı, aynı maksatla Peyami Safa'yı (Öl.1961) Gazzaliyi(Öl.h.505) tenkit ettiği için eleştirmiştir. Ayni ise Tevfik Fikret 'e (öl.1915)reddiyeyi, söz konusu maksatla yazmıştır.[19] Kısacası ifade edilen kadro mataryalist dinsiz akımlar için, ilmi felsefi yazılarını mücadele amacıyla kaleme almışlardır. Diğer bir husus, oryantalizmle mücadele meselesidir. Özellikle Şemseddin Günaltay ve İ. Fenni, bu konuda çaba sarfetmişlerdir.

---

[18]a.g.e. c.1, sh.19, 20, 251,306, 333, 411. c. 2,sh.147,183

[19]Ayni'nin, Reybilik Bedbinlik la ilahilik Nedir? isimli (İst.1927) eseri ile Hayat Nedir? (İst.1945)adlı eserleri konu ile ilgili yazılmıştır.

Batılılaşma meyanında milliyetçilikte olduğu gibi batı orjinli bazı kavramlar da tartışılmıştır. Mesela Babanzade A. Naim, İslamda "Allah'ın hakkı Allah'a hükmü yoktur" diyerek, laikliğe karşı çıkmıştır. Bu sebeple Ahmet Emin'i(Öl. 1973) tenkit etmiştir.[20] Görülüyorki ardı arkası kesilmeyen savaş ortamında canlı bir fikri atmosfer var. Dikkat çekici bir diğer husus, çözüm ve önerilerin de sunulamsı: Ahmet Hilmi batıyı şikayet etme yerine Kalkınmayı, şirketleşmeyi, Atıf hoca maddi güç elde etmeyi (Özellike askeri güç) savunurken, Ayni," Kainatın yegane kanun-u aslisi sa'ye sarılmayı" tavsiye etmektedir.[21]

g)Kadın konusu: Batılı değer yargıları yaygınlaştıkça ,kadının toplumdaki yeri tartışılmıştır. Musa Kazım ve İzmirli kadınların tahsil yapmalarını istiyorlar. A. Naim ise kadın " haklarında İslamiyet ile boy ölçüşebilecek din veya sistem yoktur." diyor. [22] Aynı gerekçelerle İ.Fenni, Rasülullah efendimizin çok evliligini izah etmiştir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus, fikirlerini özetlemye çalıştığımız müelliflerin tamamı, felsefenin hemen her devir veya dalıyla ilgilenmiş olmalarıdır. Yine, ilmi seviyede ruhiyat, (Psikoloji) sosyoloji v.b konularda, o dönem için yeni olan, ilim dallarında tercüme yoluyla ciddi eserler kaleme alınmıştır. Ayni'nin içinde bulunduğu dönemin fikri yapısı bu şekilde özetlendikten sonra bizzat kendisi ile ilgili çalışmaları ele alabiliriz. Ancak bundan önce onunla ilgili bilgi veren özgün çalışmalara işaret etmek durumundayız.

3) Ayni hakkında bilgi veren kaynaklar.

a) Canlı Tarhler 2

Mehmet Ali Ayni/ Hatıralar

(İst-1945)

Mehmet Ali Ayni anlatmış, gazeteci Sabih Alaçam yazmıştır. Yedi yaşından 1914 yılına kadar olan hatıralarını,

---

[20] a.g.e. c. 1, sh. 306,307.

[21] a.g.e. c.1, sh. 27,28,260,301.

[22] a.g.e. c.1, sh. 57, 298. c. 2, sh. 153,112,120.

eğitim, idare ve dini bağlam ile örgülü olarak anlatmıştır. 5-90 sayfadır.

b) Prof. Mehmet Ali Ayni, hayatı eserleri.

Ali Kemali Aksüt.(İst.1944)

Mehmet Ali Ayni hakkındaki en geniş çalışmalardan birisidir. Kitaplarında olmayan bir çok görüşleri (Mesela Gazzali panteist mi değil mi?) burada bulunmaktadır. Ayrıca eserin müsveddelerini Ayni görmüş, incelemiştir. Bu yönüyle de güvenilirliği artmaktadır. Hatıraları ve fikirleri karışık olarak işlenmiştir.544 sayfadır.

c)Kenan Balkaner ve Diğ. Prof. Mehmet Ali Ayni hayatı, eserleri. İş Mecmuası sy.32, sh. 254-280(İst.1942) sayfalar. Eserlerinden önemli olanlarının kritikleri olması dolayısıyle farklıdır.

d) Mülkiyeliler Tarihi ve Yeni Mülkiyeliler.

Mücellitoğlu, Ali Çankaya, C.III, (Ank.1969)Sh. 294,300.

Hayatı ve eserleriyle beraber Mithat Cemal Kuntay v.b.gibi birkaç müellifin onun hakkındaki mülahazalarını görmek mümkündür.

e)Türkiye Maarif Tarihi.

Osman Ergin.C.V. (İst. 1965)

f)Türkiye'de çağdaş Düşünce Tarihi.2. Baskı

(İst. 1979) Müellif Hilmi Ziya Ülken, Ayni'yi yakinen tanımış olduğundan, hakkında vermiş olduğu hükümler isabetlidir. Fikirleri için önmlidir.

g)Son asır Türk Şairleri.

İnal İbn'nül Emin Mahmut Kemmal C.I. (İst.1930) 154 -156. sayfalar. Ayni'nin şair olduğuna dair kısa bir bilgi bulmak mümkündür.

h)Mehmet Ali Ayni Demokrasi Nedir?

(İst.1989) 5-28. sayfalarda torunu İsmail Arar'ın sunduğu bilgiler vardır.

ı)Türkiyede İslamcılık Düşüncesi.

İsmail Kara, c.II. 45- 88.(İst-1987) sayfalar arasında eserlerinden örnek metinler bulmak mümkündür.

i)T.D.İ.A C.IV. Ayni maddesi(Sayfa 273-275arası) (İst.1991). Torunu İsmail Arar kaleme almıştır.

j)Kelami dergahından hatıralar.

Carl Wett. Çev. Ethem Cebecioğlu (Ank.1993) Ayni'nin tasavvufi yaşamı ile ilgili yakınlarının bile bilmediği az fakat önemli bilgiyi içeriyor.

k) Kızıl Toprak Hatıraları.

Nezih Neyzi(İst.1993)

Ayni'nin torunlarından olan müellif, onun hakkında bazı hatıralarını anlatmaktadır.

l)Mehmet Ali Ayni ve felsefesi.

Eba Müslim Akdemir.(Basılmamış doktora tezi.) (Erzurum.1992) Ayni hakkında yapılan ilk akademik çalışma hüviyetindedir.

II- MEHMET ALİ AYNİ 'NİN HAYATI

1)Ailesi, doğumu ve çocukluğu.

Mehmet Ali Ayni,Osmanlı devleti zamanı bir osmanlı şehriolan, Manastır vilayetinin Serfçe kazasında 25-2-1868 tarihinde doğdu. Babası Serfçe'li olub, eşraftan Mehmet Necip efendidir. Ataları Osmanlı devletinin genişleme devresinde Konya'dan Serfçe'ye getirilerek yerleştirilen Türklerdendir. O nedenle yerli halk aileye" Konyar" derlerdi.[23] Serfçe bugün Yunanistan sınırları içerisinde Selanik sahilinin batısında, (Eskiden Makedoya bölgesi) tabii güzellikler içinde şirin bir yerdir. Havası itibariyle Bursa'ya benzetilen söz konusu yer, Nezih Neyzi'nin ifadesine göre son yıllarda iyice tenhalaşmıştır.[24] Aynioğlu sülalesi, aslen sipahidir. Babası Mehmet Necib dindar bir insan idi. Şehir meclisi azalığı dışında memuriyet almamış, ticarete olan merakı sonucu hayatını ticaret ile devam ettirmiştir. Dönemin siyasi ve etnik karışıklıkları sonucu, Selanik'e ve Serfçe'ye gidip gelme şeklindeki göçler, sorunu çözmediğinden aile İstanbul'a göçetmek durumunda kalmıştır. Anası zaimlerden (Bir tür toprak sahibi) Celalettin Efendi'nin kızı Refika hanımdır. Anne tarfı Serfçe'nin eski ailelerindendir. Kardeşleri Küçük yaşta vefat eden Cavide, Fatma ve Hasan Tahsin'dir. (Öl.1962)Hasan Tahsin Ayni, hukuk fakuletsi Profesörlerinden olup iktisat üzerine eserleri vardır. Bir ara (Atatürk İzmir'e iktisat kongresine onunla gitmişti) sayıştay üyeliği, maliye islahat komisyonu üyeliği, maliye nezareti müsteşarlığı ve okutmanlıklar yapmıştır. Bir kaç kitabı ve makaleleri vardır.

Mehmet Ali Ayni o dönem her müslüman çocuğunda olduğu gibi, tahsile ilk olarak sıbyan mektebinde başlamıştır. Bu

---

[23]Çankaya,Ali Mücellitoğlu,Son asır Türk Tarihinin Önemli olayları ile birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler , C.III, sh. 294.(Ank.1968-69) Canlı Tarihler 2, Ayni anlatmış muharrir Sabih Alaçam Yazmıştır. Sh 5.(İst.1945) Balkaner, Kenan, v.d. İş Mecmuası, Prof. Mehmet Ali Ayni Hayatı eserleri, sy, 32, sh. 254 (İst.1942) İnal, İbnül Emin Mahmut Kemal, Son Asır Türk Şairleri, c. I, sh. 154. (İst. 1930)

[24]Aksüt, Ali Kemali,Prof. Mehmet Ali Ayni, Hayatı eserleri, sh.5,6.(İst.1944)

dönemde, bir ara 2. Abdul Hamid dönemi meclis-i meşayıh reisliği yapan Alasonya'lı müderris Ali efendiden dersler almıştır. Anılan zatı o, hayırla yadediyor.[25] Daha sonra aile daha iyi ticaret yapma ve Kardeşi San'a muhasebe mümeyyizi Şerif Efendi'nin davetiyle Yemen'e göçetmiştir. Ancak, bundan önce Ayni Selanik ve İstanbul'da rüştiyeye devam etmişti. San'a' da Yapmış olduğu fransızca bir konuşma sebebiyle vali Ferik İsmail Paşa'dan, hayatının ilk ödülünü almıştır. Bu dönemde yaşı on civarında olan müellif, San'a askeri hastanesi hekimi bir doktordan Fransızca dersleri almıştır.[26] Aile San'a nın coğrafi ve sosyal yaşamına ayak uyduramadığı için , yaklaşık bir yıl sonra İstanbul'a geri dönmüştür. Dönüşü müteakip o, Soğuk çeşme askeri rüştiyesine tekrar kaydolmuştur. Fakat son sınıfda Gülhane askeri rüştiyesine geçmitir. Burada o, Peyam ve İkdam gazetelerinin meşhur muharriri Ali Kemal'le (Öl.1922) tanışmıştır. Söz konusu beraberlik uzun yıllar devam etmiştir. Gülhane askeri rüştiyesinden iki meşhur arkadaşı daha vardıki, olar da önemli kişilerdir: Bunlar servet-i fünunculardan Ahmet reşit ve tarihçi Mizan gazetesi sahibi Murat Beylerdir.[27] (Öl.1917) Ayni, çocukluğundan itibaren çalışkan, iyi geçimli, yumuşak huylu bir fert idi. 14 yaşında 188?' de rüştiyeden "Aliyyül ala"(pekiyi)derecesiyle mezun oldu.[28] Müteakiben mekteb-i mülkiye-i şahanenin gececi (Leyli) bölümüne kaydını yaptırdı.(R:1289) Söz konusu döneme kadar onun ismi "Ali Rıza" iken, sınıfta alilerin çokuğu sebebiyle mubassır (Belletmen)Mehmet'i koyup, rıza'yı aldırmıştır. (Daha sonra Cumhuriyet döneminde soyadı kanunu çıkınca Kızıl toprak nüfus memurluğuna müracaat ederek "Ayni" soyadını tartışmalı olarak -Arapça diye karşı çıkılmış- almıştır. Böylece ailenin eski lakabı korunmuş oldu.

---

[25] a.g.e. sh. 8,9.

[26] Canlı Tarihler, sh.7

[27] a.g.e. sh. 5. Aksüt, sh.10, 11.

[28] Canlı Tarihler, sh. 5.

2) Tahsili, hocaları.

Çocukluk yıllarında mahalle mektebinde bile bir ilmi şahsiyetten ders alan Ayni, rüştiyede başarılı bir eğitim aldıktan sonra mülkiye mektebine kaydolmuştur. Mekteb-i mülkiye(Günümüzün siyasal bilgiler fakultesi) bahsi geçen dönemin en gözde okullarından idi. Müdür Abdurrahman Şeref(Öl.1925) bey idi. Daha sonra Recaizade Mahmut Ekrem bey(öl.1925) müdür olmuştur. Diğer hocalar, Kırımlı Settar efendi, Murat bey, Ali Şahbaz, Portakal Mikael paşa, Sakızlı Ohennes efendi ve Aristokles efendilerdir.[29] Murat bey tarih hocasıdır. Ali Şahbaz, Ermeni kökenli olup müslüman olmuş, hukuk derslerini yürütmüştür. Recai zade Mahmut Ekrem bey, (1914) edebiyat derslerini okutmuş, yaptığı telkinlerle öğrencilerin üzerinde şiir ve edebiyat duyguları uyandırmış, onları edebiyata kanalize etmiştir. O nedenle H.Nazım, Ali Kemal ve Ayni "Gülşen" isimli bir edebi mecmua çıkarmışlardır.[30] Sakızlı Ohennes ilm-i servet-i milel(Uluslararası iktisat.) derslerini okutmuştur. Mikael Portakal paşa maliye derslerini okutmuştur. Sözü edilen hocalar mülkiyenin en etkili hocalarıdır. Ayni uzun yıllar sonra, Cumhuriyet döneminde azınlıkların mubadelesi hususunda kaleme aldığı bir yazısında, azınlıkların casuslukları ve ihanetleri dolayısıyle onlar için kızgın ifadeler kullanmasına rağmen anılan şahısları taktir ve minnetle anmıştır.[31]

Mehmet Ali Ayni mülkiyede tahsiline devam ederken bazı gençler Avrupa'da tahsil yapma arzusuna kapılmışlardır.Dönemin idaresi hiç bir engellemede bulunmamış,(2.Abdul Hamit dönemi) isteyen istediği ülkeye gidebilmiştir. Ona göre söz konusu dönemde istibdat ve hafiyecilik diye bir sorun yoktur. İstibdat 1903 yılında başlamıştır.(Ayni'nin ifade delerinden Avrupa'ya gidenlerin başarılı olamadığı, bazılarının ya geri döndüğü, veya orada yarı aydın

---

[29]Aksüt, sh. 15.

[30]a.g.e. sh. 15. Canlı Tarihler, sh. 8. İnal, c.I, sh. 155

[31]Aksüt, sh. 15.

şekilde kaldıkları anlaşılıyor.) Nitekim Ali Kemal Avrupa'dan geri döndüğünde orada gördüğü öğrenci derneklerinin bir benzerini kurmuştur. Derneğin adı "Encümen-i Hamidi"dir.

Dernek üyeleri bir gün Ali Kemal'in Süleymaniye'deki evinde tolanırlar. Toplantıda Ayni ve A. Reşit arasındaki fikri tartışma uzayınca, gece geç saatlerde tutuklanırlar. Görülüyorki, o, genç yaşlardan itibaren edebi ve kültürel faaliyetlerin içindedir. İleride sözü edilen tartışma "intikat ve mülahzalar'ın" yazılış sebebi olacaktır. O, yukarıda işaret ettiğimiz istibdat konusunu bu olayın vukuu zamanıyla irtibatlandırıyor. Daha sonra birkaç kişi tarafından sorgulandıktan sonra, yirmişer mecidiye altını verilerek serbest bırakılırlar. Ancak, kendilerine rast gele yerlerde toplanmamaları, 2.Abdul Hamit'in yıldız civarında yaptıracağı kütüphanede toplanmaları tenbih edilir.[32]

1883 te en parlak dönemini yaşayan mülkiyenin idadi kısmını, 1888 de de yüksek kısmını 5 ekim de "pekiyi" derecesiyle tamamlamıştır. Zikri geçen dönem Balkan savaşının ekonomik skıntılarının görüldüğü yıllardır. Bu sebeple yeni mezunlara verilen maaşlar kesilmiş, bir memuriyet alabilmek oldukça güçleşmişti. Nitekim Sadrazam Kamil paşa(Öl.1913)ile Münif paşa (Öl.1910) arasında mekik dokuyan Ayni, her gün sudan bahanelerle bir türlü isteğine ulaşamaz. Fakat ilk eseri "Nazari ve ameli istatistik" kitabı sayesinde maarif nazırının gözüne girerek, sözü edilen nazırın yanında hukuk mektebinde "İlm-i servrt-i milel" derslerinde geçici de olsa muavinliğe başlamıştır. Bunu bile alırken mülkiyedeki hocalarının olurunu almayı ihmal etmemiştir.[33] (1888/1305)

3) Memuriyeti:

Bir yıl sonra hocası Münif paşa ile geliştirdiği samimiyetin de katkısıyla, 1889 da Edirne idadisi tarih, lisan-ı osmani ve ilm-i servet-i milel hocalığına tayin oldu. Onun mezuniyeti müteakip, asıl mesleği olan idari hayata

---

[32] Canlı Tarihler, sh. 8. Aksüt, sh. 17, 20.

[33] Çankaya, Mülkiyeliler Tarihi, c. III, sh. 295. Canlı Tarihler, sh. 11, Aksüt, sh. 24.

remediği görülüyor. Sebep olarak, halk yeni mülkiyelilerin aç elemanlarına, eskiden beri yaşını almış sarıklı olgun sanların idaresine alışık olduğu için bir türlü ışamamıştır. O nedenle idarecilik mesleğine başlayamamıştır. irne idadisinde branşı olmayan "lisan-ı osmani" dersini ıtmakta zorlanmıştır. Fakat Lütfi bey isimli bir arkadaşının rdımıyle konuyu hal yoluna koymuştur. Anılan görev esnasında şı ondokuz idi. Ayrıca ailesinden ilk ciddi ayrılışı idi. tta birara İstanbul'a geri dönmüş ise de, tekrar geri dönmek rumunda kalmıştır.[34]

Bir yıl sonra Dedeağaç idadisine müdür olarak tayin muştur. İfade ettiğimiz dönemde idadiler yeni yeni yay alaşıyorlardı. O nedenle bazı karışıklıkların olduğu, rihçilerin matemetikçi, coğrafyacıların edbiyatçı olarak yin edildikleri Ayni'nin hatıratından anlaşılmaktadır. kkati çeken diğer bir husus, onun gördüğü aksaklıkları rkezi idareye bildirmesi, yaptığı hizmeti, en iyi şekilde pmaya çalışmasıdır. Bu yıllarda deniz ticaret hukuku ile gili yaptığı bir tercümeden dolayı 2.derceden mecidiye şanı almış fakat sansür sonucu bastırmaya muvaffak amamıştır. Öğretmenliğe devam ederken bir taraftanda ilmi liyetlerine devam etmesi taktire şayandır. Bütün bunlar, itim tarihimiz açısından yabana atılmayacak özellikler arak karşımıza çıkıyor. Yine idadilerin açıldığı yıllarda ograma alınan derslerin kitaplarının olmadığı laşılmaktadır. Ayni bu sebeple her ders için kitapların zılmasını ve "ihtisasa hürmet" tezini yönetime iletmiştir.

Konu ile alakalı bir diğer hatırası şöyle: O yıllar adilere "sanayi-i nefise" isminde bir ders konmuştur. Üstad dersi bilim teknik türü bir ders olarak anlar, kendi yretiyle yaptığı tercümelerle öyle de okutur. Aradan çok ra yıllar geçtikten sonra öğrenirki meğer o ders sanat rihi dersi imiş.[35] Dedeağaç yılları, Fransızcasını

---

[34]Aksüt, sh. 29,31. Canlı Tarihler, sh. 13. Çankaya, lkiyeliler Tarihi, c. III, sh. 295.

[35]Aksüt, sh.31.

ilerletmesi açısından verimli geçtiği gibi, havanın latif oluşu sebbiyle, zayıf olan bünyesi için de iyi gelmiştir.

1892 Yılında Halep sultanisi müdürlüğüne tayin olur. Fakat maarif müdürü ile arası bozulur. Ancak Halep'te Türkçe eğitime önem verir. Halep'ten önemli bir hatırası ise İ.Ü. eski rektörlerinden Cemil Bilsel'in öğrencisi olmasıdır. Ayrıca Halep'te "Malumat-ı nafia-i fenniye" isimli ders kitabını kaleme almıştır.[36]
Yaptığı çalışmalar sonucu terfian Diyarbakır'a maarif müdürü ve idadi tarih öğretmeni olarak tayin olmuştur. (1893) Diyarbakır'da ilk iş olarak arkadaş çevresini kurduğunu görüyoruz. Nitekim ölünceye kadar, arkadaşlıkları devam edecek olan Süleyman Nazif'le tanışmaları Diyarbakır'da olmuştur. Yine Diyarbakır'da onun hayatının dönüm noktalarından birisi daha gerçekleşti. Bahsi geçen ilin valisi Girit'li Sırrı paşa (Öl.1895) idi. Ancak Ayni'nin vali ile ilişkileri küçük aksaklıklar nedeniyle, bir türlü iyi gitmiyordu. Söz konusu aksaklıklardan birisi, Fransız konsolosunun paşaya onun için "Farmason" olduğunu söylemesidir. Bir diğer olay, çok dindar olan Sırrı paşa'nın Bitlis'li birini alim sanarak idadiye riyaziye (Matematik) hocası tayin etmesidir. Bahsi geçen zatın ilk iş olarak, okul sıralarına karşı çıkmasıdır. Halbuki o yıllar idadide Ziya Gökalp, (Öl.1924) Feyzi,(?) ve Faik Ali(Öl.1950) gibi isimler vardı. Ayni, okul çıkışlı olmayan medreseli hocalardan her vesileyle şikayet etmiştir. Ona göre medreseliler, en iddialı oldukları Arapça ve dini bilgiler konusunda bile eksiktirler. İşte böyle küçük aksaklıklar, vali ile ilşkilerinin gelişmesini engelliyordu. Diyarbakır'da ilgilendiği konulardan birisi de Özdemiroğlu Osman Paşa'nın mezbelelik olan türbesini tamir ettirmesidir.[37]

Ayni Diyarbakır maarif müdürlüğüne kadar olan görevlerinde hep bekar idi. Hem vaktin gelmesi hem de şartları gereği evlenme arzusunu ailesine iletti. Aile, şehr emaneti

---

[36]Aksüt, sh. 41, 43.

[37]Aksüt, sh. 49

(Belediye reisi) özel dostları Mustafa Bey'e durumu açtı. Söz konusu zat ta, kalp hastası, rahatsız Diyarbakır valisine durumu anlattı. Sırrı Paşa'nın yetişkin bir kızı olduğu anlaşılnca, araları bir türlü iyi gitmeyen söz konusu iki zat akraba olma durumuna geldiler. Aslında bu iki zatın önemli ortak yönleri vardı. İkisinde de ilim merakı, dindarlık, matbuata ilgi, (sansür yılları) vatan perverlik v.b gibi hasletler vardı.[38] O yıllarda basında Amerikalı Alexandra isimli birsinin müslüman olduğu anlatılıyordu. Ayni söz konusu zata Sırrı paşa'nın Diyarbakır Keldani baş piskoposu ile yaptığı tartışma ile oluşan eseri "Nur ul hüda li men is tehdeda " isimli eserini gönderdi. Bu olay iki zatın aralarının düzelmesine katkı sağladı. Verilen karar sonucu düğün paşa limanında sade bir odada yapılmıştır. Ayni'nin hanımı Feride hanım fazla tahsili olmayan, ancak musiki şinas, asil bir aile kızı, yardım sever bir kadın idi. Musikiyi annesi, Şair, bestekar, sarayda büyümüş Hekim İsmail paşanın kızı olan Leyla Saz hanımefendiden öğrenmiştir.[39] Ayni'nin hanımı mütevazi idi. Kocasıyle beraber memleketin en ucra köşelerine, kocasının görevi icabı gtmiştir. Sırrı Paşa düğünü müteakip birkaç gün içinde vefat etmiştir. Kayın validesi aralıklarla da olsa, uzun yıllar damadıyle beraber yaşamıştır. Daha sonra 1895 de, maarif nazırı istatistik baş katipliğine getirildi. Fakat sakal yüzünden maarif nazırıyle arası açıldığından -Asıl sebep ise, bakanın memleketteki okulları padişaha oldugundan bir misli fazla göstermesi, yapılan yanlışı Ayni'den düzeltmesini istemesidir.- anılan görevi fazla sürmemiştir.[40]

1898 de Kosova mektupçuluğuna atandı. Kosova'da ilginç gelişmelere şahid olmuştur. Örneğin, gizli casusların, müslüman ahaliyi tahrik için, atlarının üstünden evlere

---

[38] a.g.e. sh. 56, 57.

[39] a.g.e. sh. 61, 62. Neyzi, Nezih, Kızıl Toprak Hatıraları, sh. 57. (İst.1993)

[40] Çankaya, Mülkiyeliler Tarihi, c. III, sh.296. Aksüt,sh 69. İş mecmuası, sh. 255.

ısrarlı bakışlarla tahriğe yeltenmeleri, gayri müslim unsurlara, sen Bulgarsın, sen Rumsun, sen Sırpsın v.b. demeleri zikredilebilir.[41] Bazan bu casuslar babasına Bulgar dedikleri bir ailenin oğluna Rumsun demeleri sonucu insanlar sudan sebeplerle sürtüşmeye düşüyorlarmış.
Kosova'da ilk idari başarısı, ayrılıkçıların isyanını bastırmış oluşudur. Sözü edilen başarıyı hocaların yardımıyle sağlamıştır. Anılan metod, onun idarecilik hayatında sık sık baş vuracağı bir taktik olacaktır. Kosovada gözlemlediği bir başka husus, İttihatçıların mevcut her azınlık unsura, özgürlükçülük adına ayrı ayrı kilise vermiş olmalarıdır. Böylece gayri müslim unsurlar yıllardır aralarıda süren kilise ihtilaflarını bırakıp, Osmanlıya karşı birleşme yoluna koyulmuşlardır. Ona göre Rumeli'nin elden gidiş saiklerinden birisi de budur. Her vesile ile eleştirdiği 2.Abdul Hamit'in Selanikte göz hapsindeyken, anılan karar için,"Eyvah Rumeli şimdi elden gitti" sözünü taktir ediyor.[42] İttihatçıları, (ileride görüleceği gibi) sempati duymasına rağmen hatalı buluyor. Kanaatimize göre anılan fikirler onda sonraki yıllarda oluşmuş olmalıdır.

1899 da Kastamonu mektuçuluğuna atandı. Kastamonu'da ayrılıkçı akımlar olmdığı için, ilmi çalışmalarına hız vermiştir. Kastamonu'da matbuat tarihinin başlatıcısı olmuş, vilayet gazetsinin biriken abone alacaklarını toplayarak, şahsi ilişkileri iyi olan Prof. Von Dising vasıtasıyle, yeni bir matbaa getirtmiştir."Küçük Umumi Tarih, Tarih-i Edeb-i Alem, Fakir, Ziraat desleri" isimli eserlerini yoğun sansüre rağmen neşretmiştir. Bu eserlerin önsözlerinde, padişaha iltifat dolu sözler vardır. Sansürün yoğunluğuna işaret eden önemli bir husus, Ayni'nin bastırdığı kendi kitaplarını kedisinin toplamış olmasıdır.[43] Ayrıca Kastamonu'ya yeni bir

---

[41]Aksüt, sh.69. Canlı Tarihler, 17, 18.

[42]Canlı Tarihler, sh. 19. İş Mecmuası, sh. 255. Aksüt, sh. 75.

[43]Canlı Tariher, sh. 24. Aksüt, sh.88. Çankaya Mülkiyelileri Tarihi, c. 3, sh. 296.

vilayet binası yaptırmıştır. Kastamonu'daki verimli çalşmaları sayesinde mutasarrıflığa (kaymakamlık) terfietmiştir. (O, yönetimden hep şikayet etmesine rağmen, terfileri düzenli olarak sürüyor. İlerde görüleceği gibi taraftarı olduğu ittihatçılar iş başına geldignde, onu bazı hak mahrumiyetleriyle işinden edeceklerdir.) Bu arada kısa da olsa Sinop'ta vekil olarak görev yapmıştır.

İlk mutasrrıflığı 1903 de, çocukluğunda kısa da olsa yaşadığı Yemen'in, Taiz beldesidir. Yemen yolculuğunda uğradığı Mısır'da Cizvit papazların faliyetlerini kaydediyor. O Yemen'de çok zor şartlar altında görev yaptığını ifade etmektedir. Hakikaten kedisinden önceki mutasarrıfın evinin dinamitlenerek havaya uçurulduğu göz önüne alınırsa, bahsi geçen zorluk daha iyi anlaşılır.[44] Buna rağmen bir iki küçük olay dışında ciddi her hangi bir olay olmamıştır Yemen'de. Ona göre olayın sırrı, adaletli olmak, kimsenin hakkını yememek, halkın işini günü gününe yapmak, problemleri yerinde çözmek, daha üst makamlarla diyalog kurmak, halkın ve alimlerin görüşlerine baş vurmak gibi dini milli geleneğimizdeki hususlardır. Keza Yemen'de çok nüfuzlu bir şahıs olan, (Adeta gizli lider)ve Cebel-i Hubeyşt'e oturan Şeyh Hasan isimli zatı ziyaret etmiş, böylece olası bir çok hadiseyi, olmadan önlemiştir. Yemen'le igili ilginç hatıraları olmasına rağmen, anlatmak durumunda değiliz. Fakat onun Yemen, Amare, Lazkiye ve Halep ile ilgili hatıraları, günümüz Arap dünyasının tarih ve kültürü için de önemlidir, kanaatindeyiz.

Daha sonra Basra Amare'ye tayin olmuştur. Dönüşü Mısır üzerinden İstanbul'a yapmış, Orada mülkiyeden arkadaşı, Ali Kemal ve Ali Suad'ı ziyaret etmiştir. Amare'de başlıca görevi padişahın hususi hazine arazileriyle ilgilenmek, olmuştur. Ayrıca iki rakip kabile arasıda var olan husumet ve kavgalar idareyi sarsacak boyutlara ulaşıyordu. Öyleki bir defasında ara buluculuk yapmak isterken çatışmanın içine düşmüş neredeyse hayatından olacak hale gelmişti. Onun anlattıklarına

---

[44] Canlı Tarihler, sh. 33. Aksüt, sh. 34. Çankaya, Mülkiyeliler Tarihi, c.III, sh. 296. Neyzi, sh. 78

bakılırsa, "çöl araplarının tarhin hiçbir devrinde yönetim altına alınamadığı onların kendi örf ve adetlerine göre yaşadıkları" şeklindeki tez doğru olmalıdır.

1907 de Çatalca ve İzmit mutsarrıflıkları boş olmasına karşın, ve Ayni'de anılan yerleri arzu etmesine rağmen, padişahın emniyeti gerekçe göstermesiyle tayini Balıkeir'e çıkmıştır. Kuşkusuz Balıkesir onun en verimli mutasrrıflık yaptığı yerdir. Balıkesir'de deprem sonucu yıkılan tarihi yapıları onarmış, yollar açtırmış, yeni okullar yaptırmıştır. Ayni'nin idarecilğinde önemli bir husus, dini konulara inancı gereği sahip çıkmış olmasıdır. İnaçla ilgili sapık hareketlere, inanç istismarı gibi husulara meydan vermemiştir. Balıkesir'de Horasan'lı iki alimin(!) köyleri dolaştığını öğrenince, olayı tetkik ettirmiş, sonuçta birinin Ermeni, diğerinin sapık bir batıni olduğunu öğremiş, ve tedbirini almıştır. O söz konusu davranışı Trabzon'da ve diğer yerlerde de yapacaktır. Balıkesir civarrındaki alevi köyleri gezmiş, onların medeni sahada ilerlemeleri için cami yapmalarını, okul yaptırmalarını, konuyu muhtarlar vasıtasıyle bizzat takip edeceğini söylemiştir. Yeri gelmişken ifade etmemiz gerekirse o batıni zümreler ile ilgili olumlu düşüncelere sahip değildir. Ona göre mesele, cehaletten kaynaklanmaktadır."[45] Yemen'de zeydiye, Suriye'de nusayriye ve haydariye, Ankara, Hüdavendigar, Sivas, Aydın, Balıkesir civarlarındaki sofiyan, cerebof, tahtacı, avcı ve kızılbaş gibi isimlerle adlandırılan zümreler, "melahide-i ismailiye" bekayasıdır. Söz konusu ifadeleri, onun konu ile ilgili düşüncelerini göstermesi açısından önemlidir. O, Yavuz sultan Selim'i adı geçen zümrelerle yaptığı mücadeleden dolayı taktirle yad etmiştir. Anılan zümrelerin inançları ona göre "Küfürden de eşna"dır."[46]

Balıkesir mutasarrıflığının son zamanlarına doğru 2. meşrutiyet ilan edilmiştir. Ayni, daha önce kısmen değinildiği

---

[45] Aksüt, sh157. C. Tarihler, sh.48.

[46] Aksüt, sh. 159.

gibi birçok Osmanlı entellektüeli gibi ittihat ve terakkiye umut bağlamıştır. O nedenle Balıkesir'e gelen kutlama telgraflarına, cemiyetin anılan yerde merkezi olmadığı halde, cemiyet adına cevaplar yazmıştır. Fakat ittihatçıların ilan ettiği umumi affı kabul etmedigi için uygulamamış, yaptığı bir plan ile Soma'dan affı uygulamaya gelen jandarmayı Balıkesir'den savuşturmuştur. İttihatçılar onu daha o zamanlar hayal kırıklığına uğratıyorlardı. Balıkesir'den İstanbul'a dönüşte cemiyetin tanıdığı ilk fiili üyesi, geminin Rum olan sahibine olumsuz davranışlarda bulunmuştur. Geminin sahibi az daha onları yolculuktan edecekken, olayı büyümeden Ayni önlemiştir.

1909 da Lazkiye mutasarrıflığına tayin olmuştur. Lazkiye'de önemle ele aldığı husus egitimdir. Egitimciligi hasebiyle, üzerinde durdugu konulardan birisi de budur. Adı geçen yerde, eğitimi yükseltmek için, kasaplardan alınan öğretmen maaşlarını disipline etmiş, geliri maarife olmak üzere dükkanlar inşa etmiş, müftü ve ulemanın destegiyle mezarlığı naklederek yerine okul inşa ettirmiştir.[47]

Lazkiye'de kendisini tarihe geçiren idari başarılar kazanmıştır. Otuz bir mart vak'asıyle galeyana gelen halk Antakya'da, Kesep'te, Halep'te Ermenileri tazyik etmişlerdir. Olayı haber alan İngiliz, Fransız hatta Amerikan donanmaları, yardım için Suriye açıklarında demir atmışlardır. Hadiseye derhal el koyan Ayni, insiyatifi ele almış, yerli halkın tepkilerini hafifletmiş , onları şehir dışında metruk kışlalarda iskan etmiştir. Böylece can ve mal kaybı olmaksızın madur Ermenileri tekrar yerlerine iskan etmiştir. Meseleyi halletmesinde mükemmel olan Fransızcasının etkisi büyüktür. Sözünü ettiğimiz olay dolayısıyle, günlerce Beyrut, Kudüs ve istanbul'da gazeteler ondan bahsetmişlerdir. Burgaz'da Ermeniler onun onuruna yemek vermişlerdir. Ayrıca "Le grand Saint Grogearyan" nişanı ile

---

[47] C. Tarihler, sh.58, 61. Aksüt, sh.170

taltif etmişlerdir.[48] "Örfiyat-ı siyasiye ve ahlakiye" ile "Hükm-ü cumhur" isimli çalışmaları söz konusu dönemde yapılmıştır. O Hükm-ü cumhur'a yazdığı önsözde meşrutiyeti güneşe benzetiyor, istibdata veryansın ediyor. Lazkiye'deki bu başarılar merkezi idarenin gözünden kaçmadı, ve valiliğe terfiine sebep oldu.

1910 yılında Elezığ valiliğine tayin oldu. Orada maarifin yanında, ziraate ayrı bir önem verdi. O sebeple dışarıdan modern makinalar getirtti. Keban madenlerinin iyi ve verimli çalışması için çalışmalar yürüttü. Hasan mansur ile Keban arasında yol inşaatına başlanmasına rağmen sonuç alınamamıştır. Bu arada kısa bir süre Bitlis'te de görev yapmıştır.

1911 de Yanya valiliğine tayin oldu. Kısa süreli olan söz konusu görevi yorucu bir tempoda geçmiştir. Çünkü Yanya'da ,italyan ve Avusturya'lıların kışkırtmalarıyle hergün bir olay çıkıyordu. Ayrıca merkezi idare mebus seçimlerinde ittihat ve terakkinin emellerine uygun olan Süreyya bey'i, ondan seçtirmesini istedi. Verilen görevi sıkı bir çalışma ile başardı. Fakat o, bu ve benzeri olaylardaki başarıları, patlayan barajı elle kapamaya benzetiyor. Ayrıca konu ile ilgili fikirlerini rapor halinde yönetime sunmuştur.[49]

Müteakiben 2. Balkan savaşı yıllarında Trabzon valiliği yapmıştır. Başlca görevi savaş sebebiyle, maliyeye para ve elbise temini, doğuanadolu'dan gelen savaş malzemesini İstanbul'a intikal ettirmekti. Trabzon'da ele aldığı iç mesele eğitimdir. Yüzlerce ilkokul açmıştır. Ayni milliyetçilik idealine Yanya'da ulaşmıştı. Çünkü orada herkes kendi milliyetini öne sürüyordu. Anılan etki sebebiyledirki, Trabzon'da memuriyeti azınlık unsurlardan alıp, Türk ve müslüman unsura verdi. Okul faaliyetlerini yürütürken klasik medreseleri ıslah etmeyi denedi. Örnek olarak Hatuniye medresesini ele aldı, vakıflarını ıslah etti. İfade edilen

---

[48] T. Tarihler, sh.66. Aksüt, sh.246.

[49] T.Tarihler, sh.78,79, Çankaya, Mülk. Tarihi,c. III, sh. 296. İş Mec. sh. 258. Aksüt, sh. 267.

mesele ile ilgili Şöyle düşünüyor: Yeni okullar açılırken, eskileri korumalı, derslerini günün şartlarına göre uyarlamalı, vakıflarını islah etmelidir. Devlet kadrolarında iş imkanları olmalıdır. Nitekim azınlıklar böyle yapmaktadır. Okulların kalitesi korunmadığı zaman halk azınlık okullarına yönelmektedir. Halbuki azınlık okullarında protestanlık propagandası yapılmaktadır.[50] Trabzon'da idadi öğretmenlerinden birinin verdiği Spinoza ile ilgili Konferansı dinlerken, kendisine Talat Paşa'nın,(Öl.1921) bab-ı ali baskını haber verildi. Olayın tesiri nedeniyle,"Talat Paşa'nın bu hareketi Patrona Halil vak'asını hatırlatıyor" ifadesini sarfediverdi. Anılan ifade derhal İstanbul'a ispiyonlandı. Bahsi geçen hadise memuriyetten emekli liğe sebep oldu. Emeklilik gerekçesi yaş haddi gösteriliyordu. Fakat o başka sebepler düşünmektedir. Ona göre asıl sebep, Yanya'da görevli iken, Talat paşanın eniştesinin elden çıkan iki parça arazisinden birini elde ettiği halde, diğerini elde edememesi hadisesidir. [51] Görüldüğü gibi, onun görevine yukarıda işaret edildiği üzere ittihat ve terkki son vermiştir. O, Osmanlı devletinin geri kalış sebebi olarak cehaleti görüyordu. Bu sebeple gittiği her yerde cehhaletin izalesi için, büyük emekler sarfetti. Adeta idareciliği eğitime endeksledi. İdarecilğinin temeli adalet, dürüstlük ve çalışmaktır. anılan dönemde diğer bir özelliği ise 2. Abdul Hamit aleytarlığıdır.

Yaş haddi yasası ona uymadığı halde onu emekliliğe sevkedenlerin yanında, kadr-u kıymetini bilenler yok değildi. Balıkesir mutasarrıfı iken Bursa maarif müdürü olan Şükrü bey(Öl.1926) onun çalışmalarını yakinen tanıyordu. Adı geçen zat, (maarif nazırı)dar ul fünunun Emrullah efendi'den (Öl.1914) boşalan felsefe müderrisliğine Ayni'yi tavsiye etti. Bu dönemde Muallim-i sanni Farabi, (terc) İlim ve Felsefe ile Ruhiyat dersleri (Terc.) isimli çalışmalarını vücuda getirdi.

---

[50] İş Mec. sy.32, sh.259. Aksüt, sh. 294. C. Tarihler, 81.

[51] Çankaya, Mülkiyeliler Tarihi,c. III, sh. 296. C. Tarihler, sh. 82, 83. Aksüt, sh.306 309. İş Mec. sy. 32, sh. 259.

4) Darul funun dönemi

(Müderrisliği)17 mart 1915 te resmen ilmiyeye intisap etti.1915 te, mümüderrisler meclisi reisliğine seçilmiştir. Dar ul fünun edebiyat fakultesi mecmuasını kurdu. Babanzade Ahmet Naim beyle, "Felsefe terimleri ve Osmanlıca karşılıkları" konulu çalışma grubunda bulundu. [58]Yine aynı dönemde Çamlıca kız lisesi muallimliği (Edebiyat) ile Medrese-t - ür reşatta felsefe ve tasavvuf tarihi muallimliği yapmıştır. Ancak bilinmeyen bir nedenle edebiyat fakultesindeki görevinden istifa etmiştir. (Birinci dünya savaşı nedeniyle üniverste kapalı kalmıştır.) Adı geçen dönemde, Baku ve Bükreş'e görevli olarak gezileri olmuştur. Mütarekeden sonra medrese -t-ür reşattaki görevine ittihatçı gerekçesiyle son verildi.(Onu görevden alan Mustafa Sabri vahdet-i vucut aleyhtarıdır.)Savaş yıllarında aile, kızıl topraktaki geniş arazili evlerinde, bol miktarda inek besleyerek, ekonomik sıkıntı çekmeden yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

5)Cumhuriyet dönemi.

Ayni istiklal savaşını müteakip, kaleme aldığı eseri, "Şeyhi Ekberi Niçin severim?" adlı eserini Atatürk'e (Öl.1938) ithaf etmiştir. Ayrıca Atatürk'ün özel kitablığında onun Tasavvuf Tarihi, Hükm-ü Cumhur ve Hacı Bayram Veli isimli eserleri kayıtlıdır. Bunun yanında bir takım yakınlıkları da mevcuttur. Örneğin, her ikisi de Makedonya'lıdır. Bir dönem her ikisi de ittihat ve terakkiye sempati duymuşlardır. Yine her ikisi de Osmanlı devletinin veya Türk milletinin kurtuluşunu ilim ve fende görmüşlerdir. Milliyetçilik ortak özellikleridir. Yine saltanat karşıtıdırlar. Anılan farklar zayıf da olsa ilişkilere katkı yapmış olabilir. Fakat bazı önemli farklar da yok değildir. Örneğin, Atatürk'ün hiç bir dönemde tasavvufa meylettiği bilinmemektedir.Ayrıca Atatürk ile Ayni'nin kardeşi Hasan Tahsin Ayni daha samimi idiler. (Atatürk İzmir'iktisat kongresine Hasan Tahsin Ayni

---

[58]C. Tarihler, sh. 83.

ile gitmiştir.) Mustafa Sabri tarafından "Medrese t ür reşattaki görevine son verilen Ayni, milli hükümet tarafından aynı göreve iade edilmiştir. 1923 te Ankara'da kurulan "Tedkikat ve te'lifat-ı İslamiye" azalığına çağrılmıştır. Şer'iye vekaletinin ilgasına kadar söz konusu görevde kalmıştır. (1924) Aynı yıl İstanbul'da teşkil olunan İlahiyat Fakultesinde hocalığa tayin oldu. Bu arada Harbiye'de Ahlak dersleriyle siyasi tarih uzmanlığı derslerini yürütmüştür. Onun hizmetindeki bahsi geçen evre,takriben üç yıl sürmüştür. Daha sonra ilahiyat fakulteleri ilga olmuştur. Bu dönem ve müteakip dönem, yönetimin din eğitimi konusunda kararsız olduğu bir dönemdir. Zira kurulan dini kurumlar devam etmemekte, açılıp kapanmalar sürüp gitmektedir. Gerekçe ise ödenek yetersizliği olarak gösterilmektedir. Mehmet Ali Ayni'nin torunlarından Nezih Neyzi'nin belirttiği gibi anılan konu dönemin karekteristik özelliğidir.Neyzi, dönemin canlı şahidi olarak hatıratında (Kızıl Toprak hatıraları-İst.1992) şöyle diyor:" Maarif vekaleti,din uzmanları yetiştirmek için, imam hatip okulları, ilahiyat fakulteleri açmak istemektedir. Fakat yıllar geçmekte, hukuk, edebiyat, ziraat derken bir türlü sıra söz konusu okullara gelmemektedir." Daha sonra nisbeten uzun sayılabilecek bir gecikme ile anılan okulların açıldığı göz önüne alınırsa, bu yargının doğruluğu ortaya çıkar.Aynı olay, (Dini kurumlar) İslami ilimleri tetkik enstitüsünde de yaşanmıştır. Adı geçen kurum da, Ayni dinler tarihi ordinaryüs profesörü iken, bütçe açıkları sebep gösterilerek ilga edilmiştir. Böylece bazı arkadaşları gibi açıkta kalmış, kesin olarak emekliye sevkedilmiştir.[53]

Cumhuriyet döneminde Mehmet Ali Ayni iki defa, 6.ve 7.dünya felsefe komgrelerinde Türkiyeyi temsil etmiştir. Hatta yazışmalar yapıldıktan sonra ödeneğin tam çıkmaması neticesi, ülkesinin onuru için yarı masrafını cebinden karşılayarak gitmiştir. O, Cumhuriyet döneminde bir takım fikri değişimler göstermiştir. Osmanlı döneminde toplumu batıya açmaya çalışırken, Cumhuriyet döneminde tam tersi bir

---

[53] İş Mec. sh. 260. Neyzi, K. T. Hatıraları, sh. 198, 201.

yol izleyerek, toplumu milli ve dini değerlere yaklaştırma mücadelesi içinde olmuştur. Nitekim Türk ahlakçıları, (hemen hepsi sufidir) Türk azizleri serisinden İsmail Hakkı,(Öl.1725) Hacı Bayram veli, (Öl.1430) yine Abdül kadir Geylani(Öl.1166) İbn-i Arabi (Öl.1240) isimli çalışmaları ifade edilen tezi kanıtlar mahiyettedir.

Diğer bir husus, Cumhuriyetin ilk yıllarında batılılaşmanın hız kazanması sonucu, gerek toplumdan gelen istek, gerekse kendi gözlemlerine dayanarak, dinin önemini inkar eden, ilahiyat fakultelerinin kapatılmasını ve gereksizliğini savunan, pozitif ahlak isteyen,(Ne demekse) İslam'ı diğer dinlerle birleştimeyi savunan Yakup Kadri (Öl.1974), Mustafa Şekip v.b. gibi isimlerle amansız kalem mücadelesine girmişttir. Ayrıca, Pozitivizmi, bilmselliği tamamen dinsizlikle eş değer gören kişilere konunun öyle olmadığını ifade eden yarı felsefi güncel makaleler yazmıştır. Karşı taraftaki insanların kimi zaman yaptıklarının, ilmi ciddiyetten uzak olduğuna ilişkin yöneltttiği tenkitler, ona haklı bir şöhret kazandırdı. Onun iki eseri, ve hemen her eserinde bir bölüm, Ateizm, şüphecilik, bezgincilik v.b konulara ayrılmıştır. Anılan faaliyetleri, Osmanlı döneminde yapmışsa da Cumhuriyet döneminde özel bir uğraş haline getirmiştir.

6)Mehmet Ali Ayni'nin tasavvufla ilişkisi:

Bu konu belki fikirleri bölümünde ele alınabilirdi, diye akla bir soru gelebilir. Fakat burada onun tasavvvufu yaşama geçirme emeli, yani pratiğe aktarma arzusu olduğundan, ve anılan husus da hayatın ayrılmaz bir parçası olduğundan, hayatı bölümünde ele almak durumundayız. Tekkeler kapatılmadan kısa bir süre önce ülkemize gelen (1925) Danimarka'lı Carl Vett, -Metapisişik konular araştırmacısı- bir takım doğu ülkelerini gezdikten sonra ülkemizde İstanbul'da bazı dergahları gezmişti. Bu meyanda Kelami dergahı postnişini şeyh Muhammed Es'ad Erbili'yi de(Öl.1931) ziyaret etmişti. Anılan şeyhin yanında onbeş gün kalan Carl Vett,kendisini adı geçen dergaha Ayni'nin götürdüğünü ifade ettikten sonra, Ayni'nin dergahın müntesiblerinden olduğunu ifade ediyor. Hatta Ayni, g

genç yaşta vefat eden oğlunu da dergaha götürüyormuş. Bir gün Carl vett, Es'ad Erbili ve Ayni onun önemli eseri "Tasavvuf tarihi " isimli çalışmasını adı geçen mekanda müzakere etmişlerdir

Bunun yanında Sadık Vicdani(Öl.1939) "Tomar-ı turuk-u aliye" isimli çalışmasında Halvetiye silsilesini ele alırken tarikatın ikinci piri Seyyid Yahya Şirvani(Öl.Öl.1464)konusuna düştüğü dipnotta Ayni'in "Nakşi" olduğunu açıkça ifade ediyor: "Urafay-ı muharririnimizden ve tarikat'ı aliye-i Nakşibendiye mensubininden (Muhammed Ali Ayni beyefendi) iki sene evvel ilk defa Bakü'ye azimetinde...." Olduğu gibi ifade etmeye çalıştığımız bu metinde olayı kanıtlamaya yeter sanırım[54] Bunun yanında biz, şu noktalara işaret etmeyi konuya ışık tutması açısından gerekli görüyoruz:

1)Musa Kazım efendi, Ayni ve Es'ad efendinin ortak dostudur. Ayni hiç bir eserinde Es'ad efendiden tanımıyormuş gibi bahsetmemesine rağmen, o günkü şartlarda tanımaması düşünülemez.

2)Bizim tesadüf ettiğimiz bir diğer husus, Ayni Amare'de iken ilçede çözülmesi gereken miras v.b. gibi hususlar için teşkil olunan heyette, adı geçen şeyhin kardeşi de bulunuyordu. Ayni bu olayı ifade etmiştir. O halde yine mezkur şeyhi tanıması icap eder.

3)Ayni tasavvuf tarihinde nefis konusunu ele alırken, ruh meselesinin izahında, Konuyu Es'ad Erbili'nin izah ettiği tarzda ele alıyor. Fakat bu, öbür noktalar kadar onu tanıma ve intisab için önemli değildir.[55] Günümüz Araştırmacılarından İsmail Kara ve Ethem Cebecioğlu söz konusu intisaba kesin gözüyle bakmaktadırlar. Bizim sözünü ettiğimiz konuya itina ile yer vermemizin sebebi, çalışmamızın tasavvuf ağırlıklı oluşu yanında, Torunlarından Nezih Neyzi'nin onun için "

---

[54]Vicdani, M. Sadık E. Rıdvan, Tomar-ı Turuk-u Aliye 3. kitap, Halvetiye silsilenamesi, sh.26. (İst.1388-1341) Vett Carl, Kelami Dergahından Hatıralar, terc. Ethem Cebecioglu, sh. 7,87,120.(Ank.1993)

[55]Ayni, M. Ali, Tasavvuf Tarihi 1, sh.241. (ist.1341)

Bektaşi" değerlendirmesi ve hükmünde bulunmuş olmasıdır. Kaldıki Ayni hayatta iken kendisi ile bizzat görüşülerek yapılan çalışmalarda anılan noktanın(İntisap) ifade edilmediği görülüyor. Dolayısiyle konunun yaygın bir bilinmezlik boyutu var. Yine Türkiye Diyanet vakfının hazırlattığı İslam ansiklopedisi gibi ciddi bir çalışmada, irdelemeye çalıştığımız intisap konusu bulunmamamktadır. Kaldıki onun torunlarından Nezih Neyzi, onun bektaşi olduğunu söylüyor. Kanaatimize göre bu durum tasavvufi konulardaki bilgi eksikliğinden ileri gelmektedir. Ayrıca o, "Dedeme Üsküdar taraflarından bazı günler siyah sakallı insanlar gelir, beraber oturur, yemek yerler, sohbet ederlerdi." demektedir. Şu halde onun initisabı kesindir. Kaldıki bu bile onun Şeyh Es'ad efendi'ye bağlılığının kanıtı olabilir: Çünkü adı geçen zatın yine şeyh olan oğlu, Şeyh Ali efendi Anadolu yakasında Selimiye dergahında postnişin idi. Gelip gidenlerin pekala o isanlar olmaları muhtemeldir.

Tüm bu yazılanlar çerçevesinde sözü edilen mesele" neden bugüne kadar vurgulanmadı?" sorusu akla gelmektedir. Bahsi geçen meseleye net bir cevap verememekle beraber, ana hatlarıyle iki sebep akla gelmektedir:

a)Gerek o dönemin ahlaki terbiyesinin bir gereği, gerekse Ayni'nin aldığı tasavvufi eğitimin bir gereği, insanın manevi olgunluk ve kemalatını açıklamaması, hatta gizlemesi bir olgunluk, veya gerekliliktir. Bu nedenle o, sözü edilen bağlılığı açıklamamıştır.

b)İkinci bir ihtimal, Ayni'nin intisab ettiği zatın Cumhuriyet döneminde Menemen olyı ile ilintili bulunarak, şaibe altında bulunmuş olmasıdır. Ancak günümüzde Nakşibendiye konusunda geniş araştırmalarıyle tanınan Hamit Algar Şeyh Esa'ad ile Menemen vak'ası irtibatlandırmasının ciddi kuşkular taşıdığını beyan etmektedir.[56] İşte söz konusu iki olay bu intisap konusunun açıklanmamasında etkili olmuş olabilir. Ayni, Cumhuriyet döneminin geniş bir kritiğini yapmadığı için,

---

[56] Algar, Hamit, İlim ve Sanat, (İlmi dergi) c.10,sy. 34, sh. 28. (İst.1993)

söz konusu dönemle ilgili bilgilerinin tarihe gömüldüğünü ifade edebiliriz. Örneğin, türbelerin kapanmasını içine sindiremediğini, özellikle bayramlarda anılan sebeple çok sıkıldığını son dönemde Nezih Neyzi açıklamıştır. Bu mesele de daha önceki, konu ile ilgili çalışmalarda yoktur.

Kısacası Ayni bir Nakşibendi Şeyhi olan Şeyh Muhammed Es'ad Erbili'ye intisablıdır. O bu yolla aynı zamanda tasavvufu yaşamaya çalışmıştır.

Hatta o, Karl Vett'e anlattığına göre bir takım mistik hal ve tecrübeleri yaşamıştır. (Bu kadar derinlemesine konuya eğilmiştir.) Daha önce pozitivizme yönelen Ayni, bir şeyh arkadaşıyla keramet türü hadiselerin olamayacağı hususnda tartışmıştır. Fakat arkadaşı onu evine davet etmiş, o gece evde Ayni'ye gece karanlığında parlak bir nur şeklinde (aletsiz)ışık göstermiş, havaya doğru yükselme şeklinde hareketlerde bulunmuştur. Ancak yine de tartışmayı bitirmeyen Ayni, arkadaşına, Bükreş'e gideceğini söylemiş. Yine yolculuk esnasında, arkadaşının gemide olmadığını bildigi halde, anılan arkadaşı gemide birden onun kamarasında karşısına çıkmıştır. Karl Vett'e anlattığına göre söz konusu hallerden sonra tasavvufa yönelmiş, konu ile ilgili geniş çalışmaları bu şekilde başlamıştır. Onun tasavvufu yaşama noktasındaki bu halleri bizim için önemlidir.

Bu durumda direk olarak konumuz olmamakla beraber onun, İslam, demorasi ve Atatürkçülük bağlamında konumu için, eldeki veriler ölçüsünde bir şeyler söylemek mümkündür. Osmanlı döneminde devlet ve milletin kurtuluşu için, günümüze göre doğru veya yanlış, bir takım fikirlere her Türk aydını gibi ulaşmıştı. Bunlar, saltanat alehtarlığı, meşruti idare, milliyetçilik, bilim ve teknikte batılı kaynakları kullanma v.b. fikirlerdir. Yeni dönemde Cumhuriyet rejimi de aynı doğrultuda çalışmalar yapmıştır. Anılan konu, bir kesişme noktası olarak karşımıza çıkıyor. Ayrıca o,vatan perverlik duygusu yanında, neredeyse eldeki son vatan parçasını da kaybetmek endişesiyle yeni devlete destek olma gayreti içinde olmuştur. Sözünü ettiğimiz mesele, Osmanlı devletini alabildigine eleştiren bir şahsın, sanki cumhuriyet

hükümetleri karşısında suskun kalmış gibi görünmesine yol açmıştır. Fakat o, yeni dönemde oluşan baskıların farkında olarak, ifade edilen döneme dolaylı eleştiriler yapma yolunu denemiştir. Osmanlı döneminde medreselerin kapatılmasını değil, günün şartlarına göre islah edilmesini savunmuştur. Türbelerin kapatılmasına canı sıkılan Ayni'nin bir islam bilgini olarak ilahiyat fakultelerinin (Belkide tekkelerin)kapatılmasını istemesini söylemek doğru olamaz.

Bazı çevrelerin söz konusu dönemde ilahiyat fakultelerini bilime yönelik olmadığı için, kapatılmalarını istemelerine şiddetle karşı çıkmıştır. O nedenle, 1=1 formülünün, veya bilimin hayat için yegane asıl olmadığını, bilakis hayat için, sanat, kültür, ahlak, din gibi asılllların, gerçeklerin bulunduğunu özellikle batılı filozoflara dayanarak müdafaa etmiştir. Bir toplum için hayati öneme haiz milli zihniyetin fen ve teknik ilimlerle sağlanamayacağını, anılan meselenin tarih, felsefe, sosyoloji, ahlak gibi ilimlerle hallolacağını söylemiştir. İşte ona göre din konusu da -Dolyısıyla ilahiyat fakulteleri- böyledir.[57]
Görüldüğü gibi burada rejimin yapmış olduğu bir fiile karşı, ince ve dakik bir eleştiri söz konusudur. Kısacası Ayni yeni cumhuriyetin onaylamadığı bazı yönlerini felsefi kültürel tenkitlerle eleştirirken, İsmail Kara'nın dediği gibi, dini fikirlerini, düşüncelerini, ahlak, milliyetçilik veya milli kültür adı altında neşretmeyi denemiştir. Ayni, İsmail Fenni Ertuğrul'un yaptığı gibi açıkça demokrasiyi tasvip eden ifadeleri, konu ile ilgili iki tane eseri olmasına karşın söylememiştir. O "Demokrasi nedir?" isimli eserinde konuyu tarihi süreç içinde zaaf ve faziletlerine işaret ederek ele almıştır. Fakat demokrasiyi tasvip ettiğini ima eden ifadeler vardır, adı geçen eserde: "Şimdi de demokrasiyi beğenmeyenler var. İnsanlar kuvvetçe zekaca faziletçe enerjice gayr-ı musavi değil mi? diyenler var, sözüne karşı, var olan fark uçurum mu olsun?" sorusuyla cevap vermesi gibi. Ona göre demokrasiyi

---

[57]Ayni, Mehmet Ali, İntikat ve Mülahazalar,sh. 199, 202, 211. (İst.1923-1339)

ayakta tutan temel esas faziletli olmaktır, erdemli olmaktır. aksi taktirde demokrasi herkesin herkesle kavga ettiği bir sistem haline gelir.[58]

7)Ölümü:

Mehmet Ali Ayni'nin, son yıllarında ailesi, hayatın normal akışı ile gelen bazı acılarla sarsılmıştı. Kendisi bir ara Paris'te tedavi olmuştu. Daha sonra kayın validesi vefat etmişti. Müteakiben kendisi ve eşini derin bir şekilde sarsan, Almanya'da mühendis olarak yetişmiş oğulları - İleride kendileri ve ülke için çok şey bekledikleri - Necip Sırrı genç yaşta, düğün hazırlıkları yapılırken kalp krizi sonucu vefat etmişti. Anılan acı olaya dayanamayan hanımı, müteakiben de kendisi vefat etti. Bir şanssızlık sonucu, Ayni her ikisinin de yanında bulunamadı. Ancak cenazelerine yetişebildi. Bu hüzün ve elem içinde:

Bilmem kime eyleyeyim tazarru
Bilmem kime eyleyeyim takaza.

mısralarını sarfetmiştir. Tüm bu olaylar 1936-42 yılları arasında olmuşken o, tavsiye ettiği mücadeleci, iyimser, inançlı hayat tarzının doğruluğunu isbatlarcasına, "Türk ahlakçıları, Milliyetçilik, Türk Azizleri(İsmail Hakkı Bursevi Demokrasi nedir?" gibi eserleri yanında bir okadar da makaleler yazmıştı. Anılan dönemde "İş Mecmuasının" kendisi için çıkardığı (1942)özel sayıya kadar, İstanbul kütüphaneleri tasnif komusyonu üyeliği sürmüştür. Hayatının son dönemlerinde Eminönü halkevi, yazarlığının 50. yılında, yetmişbeşinci yaş gününde bir jübile düzenledi. Orada yaptığı konuşmada tüm fikirlerinin özeti mahiyetinde, gençlere İslam'ın manevi yönü ile batının bilimini birleştirmeyi, böylece medeniyet sahasında özgün yerlerini almaları tavsiyesinde bulundu.[59]

Tüm bir ömür, başarı ve yükselmelerle dolu geçtikten sonra o, nihayet hızlı denebilecek bir inişle sona doğru akıyordu. Yılların birikimi sonucu oluşan yorgunluk ile omuzları iyice çöken üstad, son dönemde bir takım bedeni

---

[58]Ayni, Mehmet Ali, Demokrasi Nedir? sh. 38.(İst.1934)

[59]Aksüt, sh.470

rahatsızlıklar çekmekteydi. Koltuğunun altında çıkan, "Köpek memesi"() denilen ızdıraplı hastalık dolayısıyle, gittiği hastaneden dönemeden 1945 yılında hayata gözlerini yummuştur.

Öldüğünde çalışma masasında, "Türk ahlakçıları 2, Nizam ül Mülk'ün Siyasetnamesinin tercümesi ve Aziz Mahmut Hüdai" isimli eserlerinin müsveddeleri bulunuyordu. Daha sonra kızları uzun yıllar yaşamaya devam eden Ayni'nin mezarı Zincirli kuyudadır.[60]

[60]Neyzi, Kızıl Toprak Hatıraları, sh.74.

III. MEHMET ALİ AYNİ'nin İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

A)İlmi şahsiyeti ve metodolojisi.

Mehmet Aili Ayni'nin ilmi şahsiyetine geçmeden önce, eserlerinin geneline yayılmış yazarlık metodolojisine bir göz atmamız faydalı olacaktır. Bu, ilmi ve fikri yönünün daha iyi kavranmasına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Mehmet Ali Ayni, fen bilimlerinden siyasete, tarihten felsefeye kadar bir çok sahada eserler vermiş, çok yönlü bir müellifdir. Sözü edilen geniş sahada eserler verebilmenin zorunlu esası kuşkusuz iyi bir şekilde yabancı dil bilmekti. O nedenle Arapça, Farsçanın yanında Fransızcayı iyi bir şekilde biliyordu. Ayrıca anlaşabileceği kadar da İngilizceyi bilmekteydi. Ailede kızları ve oğlu kanalıyla, Almanca için de kapı açıktı.

Mithat Cemal Kuntay onun için, "Herkesin bir şey koktuğunu Ayni'nin ise kitap koktuğu" değerlendirmesini yapıyor. Ona göre o, yürüyorsa ya matbaaya, ya kütübhaneye yürüyor; Oturuyorsa ya kitap okuyor, ya da kitap yazıyordu. Cebinde veye kafasında mutlaka bir kitap müsveddesi bulunuyordu. Asıl mesleği "hayatı" bölümünde görüldüğü gibi idarecilikti r. Daha sonra maarif hizmeti gelir. İdareci iken bile maarife hizmeti şiar edinmişti. O nedenle, bir çok eseri ilkokuldan üniversteye kadar ders kitabı niteligindedir.

Önemli yönlerinden birisi kuşkusuz felsefi yönüdür. Onun felsefi yönü için yapılan doktora çalışmaları konunun boyutunu göstemeye yeter.

Bizim tezimizin temel yönü olan tasavvufi yönü, onun vurgulanması gereken bir başka boyutudur. Tasavvvufla olan ilgisi, hem araştırmacılık yönüyle, hem de pratik olarak yaşanması yönüyledir. Fakat, o bir şeyh degildir. Dar ül fünundaki müderrisliği bu tasavvufi yönü içindir. Mehmet Ali Ayni kuru bir teori adamı değil, iyi bir pratisyendir. O, en zor şartlarda düşünce ve fikirlerini pratiğe dökme gayreti içinde olmuştur. Gittiği her yerde açtığı okullar, -Kalkınmanın temel şartı ona göre eğitimdir.- okullar için yazdığı ders kitapları, bunun açık kanıtıdır. Mehmet Ali

Ayni'nin hayat anlayışı dualist bir temele dayanmaktadır. Bunu farkedemeyen bazıları onun için, "Kör bir kaderci panteist" diye ithama kalkışmışlardır. Eğer o kör bir kaderci panteist olsaydı, malumat-ı nafiai fenniye, ziraat dersleri gibi fenle ilgili eserleri tercüme etmez, siyaset bilimi ilgili çalışmalar yapmaz, ileride görüleceği gibi, hiç kimsenin gerçek manada bilmediği, fakat dilinden de düşürmediği bir dönemde "Özgürlük, hürriyet, eşitlik" gibi kavramları halkına tanıtmazdı. O, dünyevi ve toplumsal konularda akılcı ve realist, şahsi ve özel yaşamı ile metafizik konularda vahdet-i vücutçudur. Süleyman Nazif'e(Öl.1927) yazdığı bir mektupta, "Pozitif bilimleri terkettiğimi düşünüyorsan yanılıyorsun. Zira sipirtizm derslerini anlamak için, pozitif mebadisinden geçmek lazımdır. Pozitivist olmak için illa dinsiz olmak gerekmez. Çünkü, Zolne,(ÖL?) Krock Hokcens gibi müsbet bilimciler aynı zamanda ruhiyat ve maneviyatla da ilgilidirler." demektedir. Onun pozitivizme dair eseri "ilim ve felsefe" sözü edilen anlayışının müşahhas bir örneğidir. Diğer tasavvufi yönü için örnek vermeye sanırım gerek yoktur.

Mehmet Ali Ayni, eserlerinde çok iddialı ve keskin ifadeler kullanmaz. Onun üslubu biraz soluk bir mahiyet arzeder. Tezlerini ortaya koyarken bir çok delil kullanmak yerine, (Felsefi konularda bunu yapar) kendisi açısından genel kabule layık, doğu ve batıda artık bir realite olarak kabul edilmiş hususları ortaya koyar. Bu sebeple fikirleri hafif bile görünse büyük bir emeğin ürünüdür. Hilmi Ziya Ülken(Öl.1974) onun fikri bağlanmasını açıklarken, "felsefi tenkitlerinde kuvvetli, tartışmacı, tasavvufi konularda İ.Fenni Ertuğrul'un aksine çağdaş ilim ve felsefe yapmaya lüzum görmeyerek, büyük mistiklere doğrudan bağlanıyor(....) Tasavvuf söz konusu olunca tartışmaya razı olmuyor", derken genellikle haklıdır. Ancak, şunu ilave etmek durumundayız: O, deruni ve ruhi hayata karşı çıkan, hatta bunu pozitivizm adına yapıpta, bundan dahi haberi olmayan, fikir zavallılarıyle nasıl tartışacaktı. Ayni, 6. Dünya felsefe kogresinde bizzat batılı ve doğulu otoritelerin tasavvuf ve maneviyatın, hayat için mutluluk ve heyacan kaynağı olduğuna dair fikirlerinin,

sağlamlığını müşahede etmişti. Kuşkusuz o, oturduğu yerden kuru fikirler üretmek yerine, okuyarak, çalışarak ve görerek bir takım fikirlere ulaşıyordu. Onun açısından ortada tartışılacak bir şey yoktu. Ayrıca o, ahlak, din, ruh v.b. gibi hususlarda, sosyal bilimlerin o günkü şartlardaki ölçülerine göre, köklü çalışmalar yapmıştır. Söz konusu fikri temellendirme Hilmi Ziya'nın işaret ettiği konulara da ışık tutacak niteliktedir.

Tarihi olaylarda menkıbeleri değerlendirirken, Fuat Köprülü'nün(Öl.1966) Ahmet Yesevi(Öl.1167) ile ilgili menkıbeleri ele alış biçimini onun tasavvufi eserlerinde göremiyoruz. Zaten o, tasavvufi eserlerinde fazla menkıbeye yer vermemiştir. Ancak, milliyetçilikle ilgili çalışmasında İslam öncesi Türk tarihini incelerken, Köprülü'nün metodunu, sözü edilen dönemle ilgili menkıbelere uygulamaktadır. Bu, onun sözünü ettiğimiz metodun farkında olduğunu göstermektedir.

İ.Fenni Ertuğrul'un vahdet-i vücudu savunurken takip ettiği klasik tahlili metodu Ayni genellikle uygulamamıştır. Yani, vahdet-i vücudu, ayet ve hadislerle izaha yönelmiyor. Hatta bu, tasavvuf tarihi I için de böyledir. Ama tasavvuf tarihi II de konuyu bol bol ayet ve hadislerle ele alarak (Tasavvufun doğuşu ve İslamiliği için) irdeliyor.

Ayni'nin tarihçiliği objektifdir. Öyleki Fatih Sultan Mehmet han(Öl.1481) bile onun dolaylı tenkidine maruz kalmıştır. Bir dönem gönül verdiği ittihat ve terakkinin yanlış noktalarına işaret etmeyi ihmal etmemiştir. Hatta Atatürk'ün huzurunda yapılan ilk tarih kogresinde kendisine dayatılan tarih tezini kabul etmemiş, baskılara boyun eğmemiştir. Ayrıca konu ile ilgili batıdaki tarafsız çalışmalardan faydalanmıştır.

Onun eserlerini gerek muhteva, gerekse üslup olarak zayıf bulanlar, hayali olarak görenler olmuştur. Bir yere kadar bu görüşe katılanlar haklı da olabilirler. Bir çok eseri çok iddialı olmak yerine, sahasının bir başlangıcı veya ilki olma özelliği taşımaktadır. Anılan tesbit İş mecmuasında açıkça görülmektedir.

Onun hayatında, "Hiç mi hatalı yön yok?" veya "fikirlerinde birtakım çelişkiler yok mu?" diye bir soru akla gelebilir. Elbette onun yaşamında bir takım tutarsızlıklar vardır. Aynı tesbit fikirleri için de söz konusudur. Unutulmaması gereken husus, Ayni'nin, Türk tarihinin en buhranlı döneminde yaşamış olduğudur. Bazı çelişkiler bu zor şartların sonucudur. Ama onun milletine, dinine ve insanlık alemine olan iyi niyet ve sevgisinden kuşku duyacak hiç bir kanıt yoktur. Ayrıca, Aktüalite ile çok yakından ilgilenmiştir. Nezih Neyzi'nin ifade ettiğine göre, günlük gazeteleri muntazaman takip etmiştir. Bir çok yazar ve mütercim ile, uyarıları sonucu polemiğe varacak şekilde tartışmalara girişmiştir. Anılan gerekçe sonucu, süreli yayınlarda azımsanmayacak kadar yazıları vardır. Halbuki Tasavvufi yönü sebebiyle sıradan bir okuyucunun sessiz, sakin sandığı Ayni, güçlü bir polemik yazarıdır da.

Eserlerinde görülen önemli bir diğer husus, akademik teamüllere tam uygunluk yerine, biraz gönlünden geldiği gibi yazmış oluşudur. Örneğin, Bir sufi olan İsmail Hakkı(Öl.1725) ile ilgili bir eserinde Descartes (Öl.1650) ile ilgili, Hacı Bayram Veli ile ilgili bir çalışmasında, Nietzsche (Öl.1900) hakkında bilgi ve malumat bulmak mümkündür. O nedenle, bir çok eserinin sıkı bir plana oturmadığı söylenebilir. Üslübu hakkında verdiğimiz bu izahattan sonra şunu belirterek ele aldığımız bu konuya son verelim:

Yukarıda "Ayninin içinde bulunduğu döneme bir bakış" bölümünde adı geçen dönemle ilgili bilgi verirken onun fikirlerine fazla yer verilmemiştir. Eserleri ve fikirleri bölümü görülünce onun döneminin bir aynası olduğu görülecektir.

B)Tasavvufi ve dini eserleri.

a)Kitabları.

Mehmet Ali Ayni'nin fikri cephesinin en önemli vechesi tasavvufi yönüdür. Çünkü bir çok çalışması bahsi geçen yönü ile ilgilidir. Tasavvufi fikirlerini izah etmenin temel koşulu, konu ile ilgili eserlerini tanımaktan, analiz etmekten geçmektedir. Tasavvufi eserleri genel olarak kendi te'lif

ettiği eserlerdir. Bunlardan bazıları yurt dışında da basılmıştır. Bu, o günün şartlarında ardı arkası kesilmeyen savaşlar nedeniyle, bitab düşmüş milletimizin yurt dışında sesinin duyulmasına yaptığı katkıyla bile küçümsenmeyecek bir husustur. Şimdi eserlerini elden geldiği ölçüde tanıtmaya çalışalım. Biz eserleri ile ilgili var olan ifadeleri bulabildiğimiz kadarıyle aktarmaya çalışacağız.

a)Huccet ül İslam İmam-ı Gazzali
Baron Carre de Veaux
Terc.Ayni Mehmet Ali
(İst-1327)

Eser orta boy basılmış olub, Ayni'nin gençlik dönemi çalışmalarındandır. Başında İzmirli İsmail Hakkı'nın bir taktim yazısı bulunmaktadır. Serbest tercüme niteliğindedir. Başlıca 11 bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, Gazzali'den evvel ilm- dindir. Daha sonra, ilahiyat, Gazzali'nin hayatı, felsefeye reddiyesi, Gazzali'den snra ilm-i din(Tevhid), Gazzali'de ilm-idin, konuları ile Gazzali'den evvel ahlak(adap),Gazzali' de adap, Gazzali'den sonra adap bölümlerinden sonra, 7. bölümde Gazzali'den evvel tasavvuf, ele alınıştır.8. bölüm Gazzali'de tasavvuf konusunu işliyor. Ayrıca mutasavvıfada sunuf-u mütegayyır, Gazzali'den soraki sufiler ve şair sufiler bölümüyle eser sonbuluyor.

Eserde Gazzali'ye kadar olan kelamın bir hulasası yapılmıştır. İbn Sina ile Gazzali kıyaslanmıştır. (Sh.29)Eserleri, hayatı bölümünde ele alınıyor.
Ahlakı bahsinde örnek olarak "Ucb"kavramı İhya'daki konu aktarılarak veriliyor. Kısacası ucb kavramının zararları ayet ve hadislerle izah edilip, her hastalığı zıddıyle tedavi esasnca(İhya'da bu çok kullanılır.) konu işlenmiştir. (Sh.143,170)

Tsavvuf bahsinde ise kısaca tasavvufa bir giriş yapılmıştır. Gazzali'nin kavramları Kuşeyri paralelinde anladığı, -dolayısıyle Ayni'de - anlaşılıyor. Gazzali'de tasavvuf bölümüne onun "El Münkız"deki meşhur sözleriyle giriliyor.(Sh.202) Tasavvuftaki metoduna ahlakta olduğu gibi muhabbet kavramı örnek alınarak (İhya'nın ilgili bölümü)

işlenmiştir. Gazzali'den sonraki sufiler bahsinde Mevlana (Öl.1273), Sühreverdi (Öl.1234), ve İbn ül Farız (Ö.1235) ileson buluyor. Bu bölüm göz doldurmaktan uzaktır. İzmirli ele alınan çalışmayı Arapça bilmeyenlere tavsiye etmiştir.

2) Türk Ahlakçıları

Ayni Mehmet Ali

(İst.1939) 2.basım, (Haz.)İ Kara (İst.1993)

Mehmet Ali Ayni'nin 2. cildi çıkamamış, orta boy küçük hacimli bir çalışmasıdır. Bu eser, ülkemizde batı klasiklerinin yoğun olarak tercüme edildiği bir dönemde basılmıştır. Giriş bölümünde eski alimlerin müstakil ahlak kitablarıyazmadıkları, konuyu adap ve tasavvuf kitapları içinde işledikleri belirtiliyor. Fakat eserin yazıldığı dönemde, oluşan ihtiyaç nedeniyle anılan çalışmanın yapıldığı belirtilmektedir. Türk ahlakçılarında 10 adet Osmanlı müellifinin konu ile ilgili fikirleri ele alınmıştır. Bunlar Aşık Paşa(Öl.1333), Hacı Hüseyinoğlu Ebu Fazl Musa (Öl), Eşrefoğlu Abdullah (Öl.1469), Kınalızade Ali Çelebi (Öl.1572), Birgivi Mehmet (Öl.) Koca nişancı Mustafa Paşa(Öl), Durmuşoğlu Abdul Latif(Öl.), Defterdar Mehmet Abdülaziz(Öl.) ve Sururi Celebi (Öl.1562). Eseri ikinci baskıya hazırlayan İsmail Kara, müellifin aslında ahlak adı altında tasavvufu anlatmak istediğini beyan ediyor.(Sh.7) Bu küçük eserin en güzel özelliği, her şahısta ahlakın degişik boyutlarına deginme arzusudur. Örneğin, Aşık Paşa'da güzel ahlaklı olmak için heva, hırs, kibir v.b gibi nefsani arzuları yenmek şarttır. (Sh.19) Kınalızade'ye gelince daha akılcı bir ahlakla karşılaşıyoruz. Bu sebeple Sokrates'ten (Öl.İ.Ö.399) Kindi'ye (Öl.866) kadar bir çok felsefeciden istifade ettiği görülüyor. (Sh.94) Abdüllatif oğlu Durmuşta ise, daha çok ailede ahlak ile temayüz ediyor.(Sh.174)

3) Hacı Bayram Veli

Ayni Mehmet ALİ

(İst.1343). 2. baskı, Haz. H. R. Yananlı (İst.1986)

Eser başlıca altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde

maddi ve manevi sahada büyük adamlar konusu ele alınıyor. İkinci bölümde müsbet ilimler ile marifet ilimleri ele alınıp mukayese ediliyor.

Üçüncü bölümde Hacı Bayram'ın doğumu, yetişmesi, müderrisliği ve intisabı v.b. gibi konular ele alınmaktadır. Dördüncü bölümde Tasavvuf, Türk - İran ilişkileri ele alınmakta, Moğol olayları ile sözü edilen konuların tasavvuf bağlantıları tartışılıyor. Beşinci bölümde Hacı bayram'dan sonra Bayramiye ve Bayramiye kültürü irdeleniyor. Altıncı bölümde Hacı Bayram'ın vird ve esasları göstriliyor.

Bu çalışmasında onun karekteristik fikri ısrarlarının bir hulasasını bulmak mümkündür. Eser sıkı bir plan dahilinde yazılmamıştır. Misal olarak, şiilik aleyhtarı temayülleri, felsefi temayülleri, islamcılığa ilgisi gibi hususlara ışık tutan düşüncelerini burada görmek mümkündür. Giriş bölümünde yazı konudan alabildiğine uzaklaşıyor. Burada Ayni çağdaş insana Darwin(Öl.1882) ve Nietzsche' nin kainatta var olduğunu söyledikleri, kaos ve güç kavgası fikri yerine, Yunus'ların(Öl.XIV.y.y.başı) Mevlana'ların(Öl.1273) Hacı Bayram'ların(1430) şefkat dünyasını tavsiye etmektedir. (Sh.5,9) Üçüncü bölümde Bayram'ın şakayıka dayanarak 753 tarihinde Çubuk suyu yanında Solfasol'da dünyaya geldigi aktarılıyor.(Sh.50)

Yine Ayni'nin İslamcılığından milliyetçiliğine kadar ışık tutacak biryorumu: "Halvetiye sadece Anadolu've İran'da yayılmış bir tarikat olmayıp, Hindistan K.Afrika Arabistan ve Suriye'de de yaygındır. Üstelik Halvetiye silsilesi her milletten insan ihtiva etmektedir.Bu, İslam ümmetinin ittihadında önemli bir amildir.(Sh.60)Eserde Bayramiye'nin Halvetiye -Nakşiye karışımı bir tarikat olduğu, söz konusu durumun Somuncu Baba'nın(Öl.) "Üveysi"olarak Bayezid-i Bistami'den(ÖL.874) manen terbiye görmüş olmasından ileri geldigini söylüyor.(Sh.67)

Ayni birkaç yerde olduğu gibi gibi sözü "Sema" konusuna getirmekte, semaın hem dinen,hemde ruhen iyi bir olgu olduğuna işaret etmektedir.(Sh.71)Ayni'ye göre, Hacı Bayram'ın en büyük meziyetlerinden birisi olarak, elinin emeği ile geçinmiş

olmsına işaret ediyor. Genellikle o, üzerinde durduğu şahısların böyle bir özelliğini vurgulamıştır.(Sh.80) Beşinci bölümde meşhur Bayramiler kısaca işleniyor. Önemli bir husus ise,onun Melamiler için aleyhte bir ifade kullanmamış oluşudur.Hatta İsmail Maşuki(Öl.1529)nin idam edilişini tenkit etmektedir.

Son bölümden: Bayramiliğin üç esası, muhabbet, cezbe ve sır-ı ilhidir.

4) Türk Azizleri

İsmail Hakkı Bursalı ve Ruh ül Beyan müellifi

Ayni Mehmet Ali.(İst.1944)

Mehmet Ali Ayni'nin 6. felsefe kongresine sunduğu tezin genişletilmiş halidir. Kendi ifadesine göre sözü geçen kongrede Amerikalı bir müellifin "Sizde de böyle adamlar var mı?"sözü, onun hamiyyetine dokunmuş, bu sebeple, tezini kitap haline getirmiştir. Anılan eseri Nuh Naei Yazgan ve Hacı Alirıza Elmalı'ya ithaf ediyor.(Tabii gençliği unutmadan)Onlara şu ihtarı yaparak:"İsmail Hakkı'yı hey'et ilmi ve fiziğe(Onun bu konulardaki fikirleri)bakarak muaheze etmeyiniz. Zira Galılei(Öl.1642 ile neredeyse çağdaştır.Onun başına gelenlerihatırlayınız.Yine sözü edilen konularda Descartes'in fikirleri bugün için çok iptidaidir. O halde sözü edilen bilgiler onun şanını azaltmaz. (Sh.3,4) Bu eseri ile ilgili "Bülletin oficiel du comite" (France orient)te 1933 te ikinci teşrin nushasında P.abdon Boisson imzasıyla uzunca bir yazı yayınlanmıştır. Şu satırlar is mecmuasında oradan aktarılyor: "Şarkın büyük simalarından İsmail Hakkı'ya dair bize bu ilk eseri veren Ayni,bunu pek az muharririn yapabileceği bir ilim ve temyiz kudretiyle kazandırmıştır. Söz konusu Türk müellifin Fransızca uslübu bir çoklarının yabancı olduğu en mükemmel Avrupa filozoflarının derecesindedir."

Diğer eserlerinde az alıntı bol yorum yapan Ayni, burada tam tersi bir yol izliyor. Ayrıca eseri yazış nedenleri dolaylı olarak belirmektedir. Bunlar,(İsmail Hakkı'nın) vahdet-i vucutçuluğu, milliyetçi temayülleri, felsefe ve müsbet ilimlere olumlu bakışı, kadın konusundaki güzel

düşünceleri ile köleliği zemmedişi gibi hususlardır. Eser temelde iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci olarak İsmail Hakkı'nın hayatı, içinde bulunduğu dönem, ve hocaları konusunu uzunca ele alınıyor. İkinci olarak ise çeşitli eserlerinden örnekler çerçevesinde fikirlerinin analizi yapılıyor. sözü edilen örnekler ortaya konurken böylece onun, felsefe, mezhepler, psikoloji, ahlak, siyaset, metafizik, tasavvuf edebiyat v.b. gibi konulardaki fikirleri göz önüne serilmiş oluyor. Peyami Safa(Öl.1961)bu eseri tenkit etmiştir. Genellikle tenkitleri tutarlı görünüyor. Çünkü bu çalışma alabildigine dağınık bir şekildedir. Fakat ele aldığımız çalışması onun en son neşrettiği eserlerindendir. (1944)

Hayatı bölümünde Bursa'da 30 yıl yaşadığı, (Sh.22)Osman Fazlı'ya intisabı, hilafeti ondan alışı, hac yolculuğundaki ibretli maceraları anlatılmaktadır. Eserleri meyanında Ruh ül beyanın 23 yılda yazılışı, Attar'ın (Öl. 1230), Mevlana'nın, Aristoteles'in (Öl İ.Ö.322) kaynaklar arasında bulunduğu ifade ediliyor.(Sh.64,65) Fikirleri konusunda ise Niyazi Mısri'yi(Öl.1693 hz.Hasan ve Hüseyin'i (r.a) peygamber addetmesi sebebiyle, tenkit etmesini övmektedir.İsmail Hakkı'nın ruhun bedenden sonraki hayatı ile ilgili mülahazalarının Pythagoras(Öl.İ.Ö.480)a dayanması sonucu, katılmadığını açıkça ifade etmektedir. Anılan fikirlere örnek olarak şunlar kaydedilebilir:"Kötü ruhlar yerin dibine, iyi ruhlar yüksek göklere...(Sh.208)İsmail Hakkı'nın vahdet-i vücuda delil olarak zikrettiği "Ne zamanki Rabbın dağa tecelli etti..." (Araf.143) ayeti ile , "Hiç bir şey yokki Rabbını bir hamd ile zikretmesin... "(İsra.44)ayetlerini doğru anlamasını göklere çıkarıyor.

5)Şeyhi Ekberi Niçin Severim ?

Ayni Mehmet Ali

(İst.1341) 2. baskı.İbn-i Arabi'de varlık düşüncesi

Ferit Kaam - Mehmet Ali Ayni (Haz.)İ.Kara M.Kara (İst.

1992) Mehmet Ali Ayni'nin dünya çapında yankı uyandıran, birçok ilmi dergilere konu edilen hacmi küçük,ama yankısı büyük eseridir. Eserin Fransa'da basılmış oluşu, sözü

edilen yankının vukuunda etkili olmuştur.Anılan kitapile ilgili "Deutche literatura zeituna, The journal of religion"da yazılar çıkmıştır. Nicolson Fransızca baskıya bir mektub göndermiştir. Ayrıca Massignon(Öl.1962) ve Nicolson eseri tavsiye etmişlerdir. Ancak Nieberg esere ağır eleştiriler yöneltmiştir: "Eserin birinci bölümü kabul edilemeyecek kadar saf dilaneir. İkinci bölüm daha safdilanedir.Yeni bir şey yok."

Avrupalı bazı müellifler, "Şeyh-i Ekber için, delice fantaziler,gülmeğe değer.." gibi ifadelerle eleştiriler yaparlarken ancak Spinoza (Öl.1677)ile ilgili olan mukayeselerini mantıki buluyorlar.

Bu eseri Ayni kurtuluş savaşı kahramanı Atatürk'e ithaf ediyor. Bu çalışmada onun, 20. yüzyılda bir müslümana yetecek moral degerleri aşılama gayesi bariz olarak sezilmektedir. Eser bir taktim ve lahika ile beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Şeyhin hayatı, eserlerine bir bakış,ikinci bölümü ise esrar-ı huruf bahsi ihtiva etmektedir. Üçüncü bölümü ma ba'det tabia, dördüncü bölümde ahlakiyat, beşinci bölümde ise ilm-i tevhid konuları ele alınmıştır. Mehmet Ali Ayni, dilenciliğe el sırtından geçinmeğe karşıdır. Maddi ilimlere taraftadır, felsefeye meraklıdır, kadın haklarını önemser, köleliğe karşıdır. Ona göre İbn Arabi'de aynı esaları talim etmektedir. O halde çağımızda bile hala yeni olan fikirleri vazettiğine göre onu ele almanın gerekçesi ortaya çıkmıştır.

Söz konusu esasları çağının problemleri ile irtibatlandırarak, batılıların çok yorucu ve dolaylı yollardan ulaştıkları sosyal neticeleri İbn Arabi vasıtsıyla yeni oluşan bir topluma bir nevi reçete olarak sunuyor. Batının büyük filozoflarıyle İbn-i Arabi'yi kıyaslarken uzun yılların aşağılık kompleksine düşen insanlara kendi degerlerini gösteriyor. Böylece hem milli kültür tanıtılmış olmaktadır. Batıda yukarıda görülen türden tenkitler yapılırken o fikrinden dönmemiştir. Ayni İbn Arabi'yi şu gerekçelerle sevmektedir:

a)Tekkeye kapanmayıp, ilim irfan uğruna seyahatlerde bulunması.

b)İrşad için ciltlerce eser yazması. Ona göre insanlık tarihinde onunla boy ölçüşecek az insan vardır. Birinci o olmak kaydıyle, Gazzali,(Öl.h.505) İbn Sina (Öl.1037) ve İbn-i Rüşt'ü(Öl.1198) hatırlatıyor.(Sh.171)Yine İbn A-rabi'nin batıyı olumlu yönde etkildiğini -Dante (Öl.1321) ve Spinoza - ifade ediyor. Bunca övgü arasında "esrar-ı huruf" bahsini anlamadığını vurguluyor.

Batılıların çokça tenkit ettiği ona bakış açısına bir örnek verelim: Einstein(Öl.1955) ve La Voisier(Öl.1794) gibi müellifler hiç bir şeyin yoktan ne icad, ne de var olanın yok edilemeyeceğini talim etmişlerdir. Şeyh-i Ekber ise anılan konuya paralel olarak şunları söylemiştir: "Hakikat bir şeyin alem-i ilahide olan ayan-ı sabitesidir." Ve İbn Arabi bunların hiç bir vecihle ifna edilemeyeceğini talim ediyor. (Sh.195) Onunla ilgili önemsediği diğer bir husus fikir planında var olan geniş hoş görüsüdür.

Bütün bu izahatlar gösteriyorki Ayni, İslam sufilerinin keşf yoluyla her konuda -özellikle eşyanın hakikati- doğru bilgi elde ediyorlar. O, buna kesin olarak inanmıştır.

6) Tasavvuf Tarihi -1-
Ayni Mehmet Ali.
(İst.1327) 2,3. baskı (Haz.) H.R. Yananlı (İst. 1985-1992)

Mehmet Ali Ayni'nin ülkemizde en tanınan esri konumundadır.Bu çalışmayı temelde iki bölüm olarak ele almak mümkündür.

a)İslam öncesi tasavvuf.(Mistisizm).
İnsanlık tarihi kadar eski olan tasavvufun bilinen belli başlı medeniyetlerdeki durumu ele alınmıştır. Bunlar, Hint, eski Mısırlılar,Yunan medeniyeti ile İskenderiye ve son olarak Yahudilik ve Hristiyanlıktır. Bu bölüm, fasıl adı altında olub, altı bölümdür.

b)İslam arasında tasavvuf.
Doğuşu, sufi kelimesinin aslı, tarikat, terbiye, irşad olmak üzere dört fasıldan oluşmaktadır. Eserin sonunda gelecek ciltlerle ilgili bilgi verilmişse de malesef anılan durum

gerçekleşememiştir. Yine eserin sonunda geniş bir bibliyografya bulunmaktadır. Ayni'nin tasavvuf tarihi bizde sistematik olarak ilk defa İslam öncesi mistik hareketleri ele alan bir çalışmadır. Bu yönüyle orjinal olduğu kendinden sonraki çalışmalara model olduğu açıktır. İslam öncesi mistisizm bahsinde bazan konudan alabildiğine uzaklaşılmakta, felsefeye dalınmaktadır. Örneğin Pythagoras bahsi böyledir. Ayrıca mistisizmin evrenselliği, insanın bilinen en eski devirlerden itibaren gayb ile temas, keşif v.b. gibi konular ile temas kurma arzusu uğruna nice çilelere katlandığı, gözler önüne
serilektedir. dikkati çeken bir diğer husus İslam öncesi devirlerin mistik hareketlerinde ulaşılacak hedeflerin net olmayışı,daha çok aracıların varlığı, geneli itibariyle riyazetlerinin ağırlığı gibi hususlar, İslami dönemden farklı özellikler olarak göze batan konulardır.

Ancak İslam tasavvufu bahsi çok dar kalmış olup, sınırlı bir giriş mahiyetindedir. Bu durum, sözü geçen esrin çok geniş tasarlanmış olupta, tamamlanamamasından ileri gelmiştir. Ayni'ye göre tasavvuf, "Tabiat-ı insaniyenin la yüfna bir hadisesi olub bilcümle edvarda binlerce şekilde runema olmaktadır.(Sh.4)

Daha sonra nirvana, vedalar ve upanişatlarla ilgili bilgi veriliyor.(Sh.6,13) Mısır dinlerinde ise temel esas riyazet ve mücahededir.(Sh.34) Ayrıca Yunanlılara mistisizm eski Mısırlılardan geçmiştir. Yunan mistisizminin en bbüyük önderi Pythagoras, Mısır mabetlerinde yetişmiştir.(Sh.52)Fakat Yunanistan'a döndüğünde sentez yaparak sistemini kurmuştur. Örneğin dokuz Yunan tanrısının heykelleri mabette yerini almıştır.

Museviyattan tasavvufa temel olarak üç esas kalmıştır. Bunlar, ilm-i ledün, keşf ve halvet (çile) dir.(Sh.127,130) Hıristiyanlık ise temelde ruhani bir din olup, tevazu tahammül, sabır, çile v.b.gibi hususları ihtiva etmektedir. Ayrıca Hristiyan mistisizmi yeni eflatunculuktan uyarlanmıştır(Sh.153) Eserinin sonundaki bibliyografyadan da anlaşılacağı üzere bu malumatların batılı kaynaklardan

alındığı ortadadır. İslamda tasavvufun doğuşuna dair bilgiler bilinen tasavvuf klasiklerinden yeri veya ismi belirtilsin, veya belirtilmesin alınmıştır. Kısaca ifade etmemiz gerkirse Anılan çalışmada (İslamda tasavvuf bölümü) metodoloji hariç özgün bir bilgi yoktur. Hilmi Ziya ülken "Türkiyede çağdaş düşünce tarihi" isimli eserinde onun tasavvuf tarihi için, "Ayni'nin tasavvuf tarihi, felsefi tenkitlerinin kuvvetinden uzak görünmektedir. Tasavvufa bir inanç adamı olarak bağlanan müellif, konuya genis veya büyük çapta yer vermesine karşın, tasavvuf tarihi tatmin edici kaynak zenginliğinden uzaktır." diyerek eleştiride bulunmuştur. Bize göre onun ulaştığı söz konusu hüküm izaha muhtaçtır. Zira yukarıda ifade edildiği gibi, Ayni bizzat Kuşeyri'den Avarif ül maariften, ihyadan isim vererek veya vermeyerek alıntılarda bulunmuştur. Aynı konu Osmanlı dönemi eserleri için de geçerlidir. O halde zayıf olan nedir? Acaba Hilmi Ziya tasavvuf denince daha çok marifete dayalı, keşf sonucu taze bilgilerin olduğu bir eser mi tahayyül etmekteydi? Eğer böyle düşünmüş ise o haklıdır. Çünkü o, hiç bir eserinde böyle bir yol takip etmemiştir. Fakat tasavvufu bir bütün olarak görüp, mesela tarikatlardan bahsetmediği için bu hükmü veriyorsa daha önce işaret edildiği üzere adı geçen çalışma yarımdır, o nedenle onun tenkidi anlamsızdır. Bu Ayni'nin onun kastettiği bilgileri(Tarikatlar v.b. hususlar) bilmediği anlamına gelmez

Fakat Hilmi Ziya şurada haklı olabbilir:
O Ayni için, "Tasavvuf konusunda inanç adamı olarak kalmada kararlı, onun için kerametler, menkıbeler v.b. şeyler yetiyor" demiştir. Halbuki Ayni yagın olarak böyle bir fikir takip etmemiştir. Hilmi Ziya yukarıda zikredilen çalışmasında, onun vefatında çalışma masasında müsvedde olarak kalan eseri, "Aziz Mahmut Hüdai"(Öl.1628) isimli çalışmasını kaynak gösteriyor. O, sözü edilen eserde böyle bir tavır sergiliyorsa bir şey diyemeyiz.

Yukarıda Ayni'nin tasavvuf klasiklerini referans olarak kullandığını ifade etmiştik. Örneğin hırka ve suf konusunu Avarif ül Maarife dayanarak izah etmiştir. Yine tasavvufun tarifini, ilk dönem sufilerinin tariflerini aktararak

yapmaktadır.(Sh.184)İslamda tasavvuf bölümünü Mehmet Zihni efendi'nin(Öl.1913) Nimet-i İslam' ına dayanarak "Her müslüman Allah' ibadetle yükümlüdür." ifadesiyle başlatması anlamlıdır.

O, sufilerin üç nedenle tepki aldıklarını izah ediyor.

a)Her yeniliğe göstrilen tepki.

b) bazı sufilerin nakle muvafık olmayan halleri.

c)Sahte sufiler. (Yani istismarcılar)(Sh.164)

Ona göre hak tarikatlar arasında esasta bir fark yoktur. Hepsinin özde bir olduklarını vurguluyor.(Sh.196)

Yine o, tarikatların toplumsal bütünlüğe katkı sağladığını belirtmiştir. Sonraki sapmalar esası bozmaz.(Sh.219) Bu çalışma nefsin yedi mertebesini izah, tasavvufta " furu" kavramı, ihtar (Gelecek ciltlerin planı)bibliyoğrafya ve fihristle sona buluyor. Onun bu eseri, H.R. Yananlı tarafından 1985 te İslam tasavvufu bölümü, 1992 de ise tamamına yakın kısmı latin harfli hale getirilerek bastırılmıştır.

7) Tasavvuf Tarihi- 2-
Ayni Mehmet Ali.
(İst.1341)Taş baskı.

Yukarıda işaret edildiği üzere tasavvuf tarihinin dört cilt olarak tasarlandığı müellif tarafından belirtilmişti. O nedenle Dar ül fünun ilahiyat fakultesi hocalığı esnasında okuttuğu derslerin, ikinci, üçüncü, dördüncü sömestrelerinde tutulan ders notları kaynaklarda ikinci cilt olarak belirtiliyordu. Biz bu çalışma,İ.Ü. kütüphanesinde olduğu halde numaralanmadığından, oradaki nushaya ulaşamadık. Fakat Erzurum A.Ü. kütüphanesi Seyfettin Özege (Öl kolleksiyonundaki nushayı, değerli öğretim elemanı Osman Türer beyin yakın ilgileri sayesinde elde edebildik.Bizim elde ettiğimiz nushanın 72-81 sayfalar arası eksiktir. Ders esnasında notları tutan Afyonkarahisarlı keskinoğlu Mehmet Raşit isimli öğrencidir. Bu eser ikinci cildin taslağı mahiyetinde olup, yazı karakteri olarak baş taraflarda düzgün olmakla beraber, eserin sonuna doğru doğru iyice bozulmaktadır. İlave olarak, bazı yerlerinde su damlacıkları şeklinde lekeler de oluşmuştur.Eser başlıca şu bölümlerden oluşmaktadır:

Mukaddime: Burada Ayni, sufilerin hayatı bilinmeden

tasavvufun bilinemeyecğini belirtiyor.

Daha sonra eseri ikiye ayırmak mümkündür. İlk bölümde tasavvufun doğuş ve mahiyeti ile ilgili Kur'an ve hadisten müstahrec deliller,Kur'an ve hadistki emsal ile, hz.Peygamberin emsal-i kalbiyesi gibi hususlar zikrediliyor. (Sh.6,19) Bu bölümde önemli olan bir konuda "Sufi hayatı İslamda mervi midir?" sorusuna aranan cevaptır.O nedenle,"La ruhbaniyete fi l İslam" hadisi inceleniyor, sonuçta İslamda ruhbanlığa, dinin genel esaslarına aykırı bir yol takip etmemek kaydıyla, engel bulunmadığı sonucuna ulaşılıyor. (Sh.19,21 arası)

İkinci bölümde bazı büyük sufiler ile hicri 2. 3. ve 4.asır sufilerinden belli başlılarının hayatları, bazılarının eserleri ve görüşlerine işaret edilmiştir. Bu yapılırken Basra, Küfe, Horasan, Bağdat mektebleri şeklinde tasnif yolu takip ediliyor. Örneğin ikinci asırdan Hasan ülBasri(Öl.728) Cafer Sadık(Öl.765) ve Zünnun el Mısri(Öl.) ele alınıyor. (Sh.57,90,106) Ayrıca, bu bölümde "Zühhad, kurra, kussas v .b. gibi kavramlar irdelenmiştir. Bağdat mektebi(3.Asır) dolayısıyle Haris el Muhasibi'ye (Öl.857) genişçe bir bölüm ayırıyor.Son olarak Horasan mektebi,asılları,İbn.Edhem(Öl.779) Şakik el Belhi (Öl) ile İbn Kerram(Öl.869) anlatlmaktadır. (Sh.166).

8)Un Grand saint de l'İslam Abdül Kadir Geylani
Ayni Mehmet Ali
(Paris-1938)

254 Sayfalık büyük boy baskılı bir eserdir.İ.Ü. kütüphanesinde mevcuttur. Serisinin en büyük eseridir.

b)Makaleleri.

Mehmet Ali Ayni, kendi ifadsiyle "Kenarda köşede kalmasına gönlünün razı oladığı" makalelerini "İntikat ve mülahazalar" isimli çalışmasında toplamıştır. Anılan çalışma bir nevi onun makaleler kolleksiyonudur. Burada dini, tasvvufi, ahlaki, siyasi, felsefi ve kültürel konulardaki makalelerini toplamışsa da biz burada tezimizin ana planı gereği, makaleleri ikiye bölerek inceleyeceğiz. Bu

bölümde dini tasavvufi makalelerini, gelecek bölümde de diğerlerini tanıtacağız. Fakat ulaşabildiğimiz kadarıyla ilk olarak yayınlandığı yerlere işaret edilecektir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus bazı makalelerinin bazı kaynaklarda müstakil esermi gibi taktim edilmesine karşın, kasdettiğimiz makalelerinin böyle olmadıkları bilinmelidir. Ayrıca, bazı makaleleri intikat ve mülahazalarda yoktur.

1)İbn-i Sina'da tasavvuf.

İbn-i Sina için yapılan ihtifal dolayısıyle çıkarılan kitap.(- 1937)

Bu makalesinde Ayni anılan zatın tasavvuf görüşlerini inceliyor. Buna göre felsefedeki "sudur" nazariyesinde var olan akıl mertebelerinin, birbirleriyle olan irtibatlarının, İbn Sina'nın tasavvufunun özü olduğu vurgulanmıştır. Anılan çalışmaya göre yüksek akıllar olan "Akl-ı küll, akl-ı evvel" v.b. gibi akıllarla, "ferdi aklın"temasa geçip onlardan feyz almasıdır onun tasavvufu. Ayni işte diyor, anılan sebep sonucu İbn Sina'nın tasavvufuna "Akli tasavvuf" denmiştir. Yani, sufilerin kalp ve ruha yaptırdıkları seyr-ü sülukü o bir nevi akla yaptırmış oluyor.

Ayrıca makalede İbn Sina'da önemli olan bazı kavramlar tanıtılıyor. Daha sonra tahalluk, ittisaf ve ittihat kavramları irdeleniyor. Kavramlar doğru olmakla beraber örneklemenin doğruluğu kuşkuludur. Müteakiben feyz almanın onaltı esası ile, İbn Sina Ebu Said Ebul hayr (Öl.1049) mektuplaşmalarının tecümesiyle son buluyor.

2)Erzurumlu İbrahim Hakkı.

Ayni.

D.E.F.M. c.1.sy.1 sh.5 (İst.1332-34)

Mehmet Aliyni bazı kitablarını önce makale haline getirmiş, daha sonra kitablaştırmıştı. Fakat anılan makale büyük olmasına rağmen böyle bir durum olmamıştır. Bir çok yazar ve arştırmacının yaptığı gibi o da kendi dünya görüşüne uygun müellifleri seçmekteydi.Diğer bir ifadeyle, o, 20. yüzyılda insanlara ışık tutacak görüşleri olan zatları tanıtıyor. Örneğin, İbrahim Hakkı, sufi bir zat, insanın ruhu kadar bedenini de önemseyen,zahir kadar batına değer veren,

eserlerini toplumun diliyle yazan(Sh.132,135)bir zattır.sözü
eserlerini toplumun diliyle yazan(Sh.132,135)bir zattır.sözü
edilen konunun onun her eserine sindiğini söylemeye gerek yoktur artık.

Makale kısaca doğumu(Tillo 1171)şeyhi ile başlıyor. Onun menkıbevi hayatına pek iltifat etmiyor. Fikirleri beyanında, "En büyük irfan hakkı bilmektir. Bu nefsi bilmekle olur.Beden, beyin, hey'et, riyaziye hakkı bilmeye vesiledir." (Sh.122) İbn Arabi'de olduğu gibi onun fikirlerini Spencer(Öl.1903)ile mukayese ediyor. O, Spencer'in aksine, Zat'ın mutlak bilnmezliğini, sıfat ve esmasnın üstünde, mutlak zatının bilinmezliği olarak algılıyor.(Sh122)

Yine İbrahim Hakkı'ya göre, hayat bir oluş,hareket ve değişim dir. Onun hey'et ilmi dünyanın yuvarlaklığı v.b. gibi mülahazaları için, "Şeyhimiz arif, müdakkık bir zattır" diyor.(Sh.129) Bazı mülahazalarının bu günkü ilme muvafık olmayışı tenkit edilmemeli diyerek, musikiyi tşviki, okumayı tavsiyesi, falcılığı reddedişi gibi (Sh.137)görüşlerinin izahıyla son buluyor.

3)Hacı Bayram Veli /1922

İntikat ve Mülahazalardaki bu makale aynı isimli çalışmadan farklı olarak, Fatih'in fetih esnasında onu ordunun başına daveti taktir ediliyor. Onun için "Anadolu'nun sahibi " gibi övücü sözler sarfediyor.(İnt. ve mulh. Sh.177,179İst.1923)

4)Tasvvuf meselesi.

İntikat ve mülahazalardaki bu makalede Fuat Köprülü ile Nazif bey arasında geçen tartışmalara o şu mülahazalarla iştirak ediyor:

a)Tasavvuf başlı başına tahkik-i marifet yoludur. O nednle kıyas, cedel veya mantk gibi zahiri ilim vasıtalarının tasavvufça hiç bir değeri yoktur.

b)Tasavvufun tarihi insanlık kadr eskidir,aynı zamanda fıtridir.

c)İlm-i ledün işte budur,hz. Musa'nın Hızır'dan almak isteiğide budur.

d)Hz. peygamber tasavvufun üssü'l esesasıdır.

e)Sema, toplu zikir,ney def gibi şeyler sonradan olmadır.

Ama bunları oyun ve eğlence adddetmek insafsızlık olur. Amaç kolay vecd içindir.

f)Müsteşriklerin yaptığı tetebbuatın tamamını doğru addetmek mümkün değildir. Ama tasavvuf tarihi yazarken istifade edilebilir(a.g.e.Sh.183,185)

5)Cemiyet-i Sufiye Azay-ı muhteremesine.(Tas.T.için)

Ayni söz konusu cemiyetin talebi üzerine mükemmel bir tasavvuf tarihi yazlılabilmesi için, şu önerileri sunuyor.

a)Dışarıdaki dergi ve yayınlar takip edilmeli kurum ve şahıslarla temasa geçilmelidir.

b)Pythagoras ve Hint mistisizminden bahsedilecek mi?

c)Önce bir plan ve program tesbit edilmelidir.

d)Meleküt alemi,tecrübi alem ve sosyal bilimlerden istifade edilmelidir.(İnt.ve Mülh.sh.186189)

6)Sema ve deveran (1337)

Ayni tarikatlardaki sema ve deveran konusunu musiki ile ile eş anlamlı olarak ele alıyor. Böylece musiki beşer tabiatının bir doğal ihtiyacı olarak ortaya konuyor. Konuyu bir kaç yerde ele alan Ayni, ayrıca burada da izahediyor. Osmanlı döneminde bazılarının sözü edilen mesele yüzünden tekkeleri yakmaya çalışmalarını tenkit ediyor. (a.g.e.sh.150,153)

7)Bizdeki Tarikatlar.

Cevdet beyin anılan isimli makalesine bazı düzeltme ve ilavelerle katılan Ayni, devrinde yaşayan meşayıha konuyu takip etmemeleri neticesi stem etmektedir.Sözü edilen hususlar şunlardır:

a)Tarikatlardaki el verme işlemi bir bey'at şuuru içinde olmalıdır.

b)Bey'at insanlara ve topluma gıyapta bir oto kontrol işlevi yaptığı için faydalıdır.Ayni bunu bazı meşayıhta gördüğünü ifade etmektedir.

c)Hiç bir şeyh müridlerinden "Bir lokma bir hırka" diye bey'at almamıştır. Ayrıca bazı büyükler servet sahibidirler.

d)Toplu zikir düzenli ve ahenkli olursa yararlıdır.Anılan husus raks değil semadır. Nefsani olanına gelince o adi bir raksdır.

e)Tasavvuf dinlenme ve huur kaynağıdır,bedbinliğe karşı ilaç mesabesindedir.Sözü edilen hususlar hayali değildir. Tasavvufta harikulade olarak görülen konular fizik dünyada da görülmektdir. O nedenledirki ne Cevdet beyin tavsiye ettiği yeni tarikata, ne de Yakup Kadri'nin tavsiye ettiği nefsani şeylere ihtiyaç yoktur.(a.g.e.sh.140,144)

8)Bir müsteşrikin tetebbuatı.(Lui Massignon)

Ayni'de döneminde diğer bazı yazarların yaptığı gibi fazla olmasa da oryantalistlerle ilgili yazılar yazmıştır. Lui Massignon bunlardan biridir. Söz konusu oryantalist ona göre tarafsız değerli bir araştırmacıdır. Onun için "Kemal-i hulus ile Allah razı olsun"diyor. Hallac-ı Mansur(Öl.922) ile ilgili çalışmasını taktir etmektedir. (a.g.e.sh.159)

Buradan hareketle sözü İslam'ın Hıristiyanlığa etkisine getiren Ayni, sözü geçen konuyu Massignon ve Miguel Azin'in itiraf ettiklerini belirtmektedir. Onlara Göre Dante'nin "ilahi komedi isimli" eseri İslam kaynaklarından bariz olarak etkilenmiştir. Mezkur eser mi'rac hadisesi esas alınarak yazılmıştır. Ayni'nin ifadesine göre İslam literatüründen Hristiyanlığa geçen semboller şunlardır:

a)Koca dünya anlayışı.
b)Ruhun yıkandığı üç taharet mahalli.
c)Şeytana tattırlacak buz azabı.
d)Makarrul ervah.
e)Mizan.
f)Sırat.
g)Cehennemliklerin azabının tahfifi.
h)Münker Nekir konusu.(a.g.e.159,165)

9)Bize hangi ahlakı tavsiye ediyorsunuz?(Yakup Kari'ye)

Ayni'nin fikir mücadelesinde yüz yüze geldiği kişlerden birisi de Yakup Kadri'dir. Yakup Kadri'nin" Müsbet ve medeni ahlak" isteğine o, yukarıdaki soruyu soruyor. İlave olarak yine "Acaba bizim ahlakımız gayr-ı medeni mi?" diye sormağa devam etmktedir. Söz konusu çevrelerin "İlm-i müsbet ahlakı"gibi tezlerini temelsiz buluyor. Darwin v.b.zevatın düşüncelerinin ahlaka temel olamayacaklarını, zira onların fikirlerinin ana teması" güç" iken, ahlakın temeli ise şefkat ve merhamettir.

Sosyalist ahlaka gelince "Göreceğiz!" diyen Ayni,"Bize lütfen dinsizlerin ahlakını tavsiye etmeyiniz." demektedir.

10)Dar ül hikme ne yapmalı?

Ayni, o günün sosyal kurumlarından darül hikmenin ahlak nizamnamesi için bazı fikirler ileri sürmüştür.Bunları şöyle özetlemek mümkündür:

a)Ahlakın güçlenmesi için kızların yüzlerini boyamaması erkekeklerle dolaşmaması temin edilmelşdir.

b)Kadınların erkeklere sırtlarını dönmelerinin ahlakla bir ilgisi yoktur.

c)yüzün peçe ile örtülmesini pek tasvip etmeyen Ayni,açılıp saçılmaya karşı çıkmıştır.

d)Ahlak deyince neden ahlaksız erkekler -Sarhoş,kumarbaz v.b. akla gelmiyor? (ohalde bunun da çaresi düşünülmelidir.)

e)Savaş yıllarının ağır şartları sonucu bir çok kadının bakkalda, manavda v.s. uğradığı tacize karşın, genel bir ahlak çöküntüsünü benimsemiyor.

Ahlakın temini için bazı öneriler sunmaktadır:

a)Ahlakın temini için önce düşman atılmalıdır.

b)Ahlakın gelişmesi için önce karın doymalı, sırt ısınmalıdır.

c)Şeyhler, alimler, irşadı artırmalı, yaygınlaştırmalıdır.

d)Tembellik bırakılmalıdır, her sahada çalışmalar artırılmalıdır.

e)Ahlakın düzelmesi için önce babalar, büyükler ahlaklı olmalıdır.

f)Matbuat özgürlüğü ahlak aleyhine kullanmamalıdır. (a.g.e.sh.191,194)

11)Dar ül hikmeye (1337)

Mehmet Ali Ayni dar ül hikmenin ahlak nizamnamsini yetersiz buluyor. Konunun temellerine inilmesini istiyor. Ona göre sorunun kaynağı toplumda gelişen itikadi zaafiyet, pozitivist akımlar, dinsizlik cereyanı gibi hususlardır. Daha önceleri ahlakın temelinde Allah korkusu varken. Şimdilerde Allah ile alay edildiğini, bir takım çevrelerin müsbet ilimlerden başka bir şey tanımadıklarını, halbuki anılan tavırın hatalı olduğunu beyan ediyor. Ancak dönemin

sufi çevrelerini de hatalı bulan Ayni,kendi zevk ve meşreplerinin peşinden gitmeleinin degil tüm toplumun genelinin irşadının önemli oldugunu belirtiyor.(a.g.e.sh.198)

C- Ayni'nin tasavvufi ve dini görüşleri.

Mehmet Ali Ayni'nin fikir cephesinin kuşkusuz en kuvvetli yönü tasavvufi yönüdür. Onun söz konusu fikirlerinin oluşumunda kuşkusuz, çağdaş psikolojiden tarihe, felsefden müsbet ilimlere kadar bir çok ilmi disiplinin payı vardır. Diyebilirizki onun fikirlerinin oluşumunda, yaptığı seyahatlerdeki gözlemlerinin bile payı vardır.O, kendisinin büyük emekler sonucu oluşturduğu fikirlerinin doğruluğunu, katıldığı kogrelerde de benimsendiğini bizzat görmüştür.

Osmanlı devletinin her konuda düştüğü skolastisizmin zararlarının farkına varmış, o nedenle tasavvuf eğitiminde bile yenilikler, günün şartlarına göre düzenlemeler yapılabileceğini ifade etmiştir. Ona göre tasavvuf fıtri oluşu,insanı eğitişi,pratik faydaları v.b. gibi hususları itibariyle evrenseldir. Yine gerek Kur'an'ın verdiği haber, gerekse salt tarihi araştırmalar gösteriyorki, genelde mistisizm özelde tasavvuf, dinlerle eş zamanlı bir hadiseir.Bu sebeple o, bizim kültürümüzde islam öncesi tasavvuf cereyanlarının ilk araştırıcılarından birisi olmuştur. Kısacası onun tasavvuf anlayışı din kavramının gelişimiyle paralellikler arzetmekteir. Ayrıca marifet kavramının biraz doğal sonucu olarak felsefi bir tasavvufa kaymış,Ama geniş kültür birikimi, onun İslam dininin diğer esaslarının güzelliklerinin farkına varmaya sevketmiştir. Böylece daha şer'i bir tasavvuf anlayışına bağlı kalmaya yönelmiştir. Biz onun tasavvuf anlayışını tesbit etmeye çalışırken kendisinin yaptığı gibi İslam öncesi dönemden başlayarak fikri konumunu (Tasavvuf açısından) tesbit etmek durumundayız.

a)Tasavvufi fikirlerine İslam öncesi dönemden aradığı dayanaklar:

Mehmet Ali Ayni'ye göre yer yüzünde nasılki hz.Peygamberden önce peygamberler(a.s.)var idiyse öylece tasavvufta vardır. Zira "Tasavvuf tabiat-ı insaniyenin la

yüfna bir hadisesi olub, bil cümle edvarda binlerce şekilde runema olmaktadır."[61] Ayrıca her dinde bir batıni yön vardır.Üzerinden uzun zaman geçmesi veya zamanla meydana gelen bozulmalar bu temel gerçeği değiştirmez.Konuya, ifade ettiğimiz şekilde bakması sonucu vahiy orjinli olsun veya olmasın, bilinen büyük inanç veya medeniyet sistemlerindeki mistik motifleri almış, kendi fikirlerine bir asıl teşkil etmiştir.

Kimilerine göre İslam'ın bünyesine başka din veya inançlardan alınan her tür kavram veya olgunun, onun aslını bozacağı gerekçesiyle reddedildiği bir ortamda, onda böyle bir anlayış olmadığı görülmektedir. Ona göre temel esaslara aykırı olmayan, faydalı ve güzel şeyleri almak tabiidir. Anılan gerekçe sonucu, aynı metodu felsefe için de tatbik etmiştir. Kaldıki İslamiyette başka din veya kültürleri etkilemiştir.[62] Ama İslam dininin temel ibadet, ahlak ve inan esaslarına aykırı, onu reforme ederek budamayı amaçlayan davranış biçimine şiddetle karşı çıkmıştır. Onun kuvvetli görülen tenkitleri hep bu sahadadır.[63]

Şimdi tasavvuf tarihi 1 deki sıraya göre İslam öncesi devirlerdeki, mistik cereyanların esaslarının neler olduğunu (ona göre) tesbite çalışalım.

1)Hint düşüncesi: Hint düşüncesindeki panteizm anlayışı hinduların maddi refahlarının artması sonucu, duygu ve düşüncelerindeki incelme neticesinde gelişmiştir. İkinci derecedeki ilahlar yavaş yavaş önemini yitirmiş, büyük bir ilah fikri kuvvetlenmiştir. Söz konusu dinin temel ögesi olan vedantaların özü panteizmden (Vahdet-ivücut)ibarettir. Büyük bir ilah fikrinin kuvvetlenmesi nedeniyle onu düşünme, tefekkür, marifet gibi hususlar birbirine bağlı olarak gelişmiştir. Tefekür denilen ameliye,derin bir sessizlik

---

[61]Ayni, Tasavvuf Tarihi, c. I, sh. 4. (İst. 1341)

[62]Carre de Veaaux, Baron, Huccetül İslam İmam-ı Gazzali, terc. M. Ali Ayni, sh. 74. (İst.1327) Aksüt, sh. 431,434.

[63]Konu ile ilgili iki müstakil eser, ve bir çok makaleleri vardır.

içinde, tenhada yapılabilecek bir zihni faaliyettir. Böylece mistikler onun yüce zatını düşünürken, bir tarafdan onun zatının sonsuzluğunda yokolmaya çalışırlardı.[64]

2)Budizm'de mistisizm: Yukarıda ifade edilen anlayış, zamanla aşılması güç bir uyuşukluk halini almış, bir nevi tepki olarak budizm doğmuştur. M.Ö. 600 lü yıllarda insanları çektikleri ızdıraplardan kurtarmak için Buda ormanlara çekilmiştir. O, insanlara sıkıntı veren şehvet ve nefis arzularından kurtulmalarını talim etmişti. Onun gayesi anılan duyguların kaydından insanları kurtarmayı istemektir. Ona göre hayatın gayesi marifettir. Bu marifet sadece mistik bir marife t değil, aynı zamanda zat, insan, kainat v.b. gibi konuları kapsamaktadır.Ayni marifet sonucu oluşan "Nirvana"nın "fena fillah" a denk olduğunu belirtiyor. Ama nirvananın yokoluş olmadığını, bunun ruhun tekrar bir bedene girme zilletinden kurtulup, zatta yokoluş olduğunu belirtiyor.[65] Ayni "İntikat ve mülahazalar isimli çalışmasında fena konusunun ve panteizmin İslam daki benzerlerinden farklı olduğunu elirtmiştir. Budizm'deki "Dhyana" kavramının İslam'da teveccüh ve cezbeye denk geldiğini belirtiyor. Ayni, Buda'yı yeryüzüne bedbinliği ve karamsarlığı yayan kişi olarak görmüş ,ve tenkit etmiştir.

3)Mısır'da mistisizm:Mehmet Ali Ayni'nin üzerinde önemle durduğu konulardan birisi kuşkusuz eski mısır uygarlığıdır. Sanırım o dönemde yeni yeni keşfedilmeye başlanan söz konusu uygarlık ile ilgili batı basınında çıkan bilgi ve haberler bu durumda etkili olmuştur."Eski Mısır ilm-i batın için bir kale ,bir melce'dir." diyen Ayni'ye göre bu işin piri Hermes Toth'dur. Bazı islam kaynakları onun için İdris (a.s.) deselerde, o buna yanaşmıyor. Sözü edilen sözcüğün hem bir şahıs ismi, hem bir mabud ismi, hemde bir bir tarikat ismi olduğunu vurguluyor. Hermes'e göre hiç bir şahıs," Tanrı'yı (O Allah diyor) tasavvur edemez. Ancak bazı seçkin

---

[64]Ayni, Tasavvuf Tarihi, c. I, sh. 5,6,7.

[65]a.g.e. sh. 10, 11.

kullarını kendi tecelliyatına mazhar eder. Ayni diyorki, "anılan satırlar Maspero'yu (Öl.1916) (Bir Fransız Mısır bilimci) onlar için tevhid inancına kail kılmıştır." [66] Mısır din, ilim ve marifetinin temeli riyazet ve mücahedeye dayanır. Zaman zaman insanı delirtecek kadar ağır olan riyazetlere seçme insanlar alınırdı. Karanlık dehlizlerde salikler ateş, su, karanlık, şehvet tuzakları gibi vasıtalarla denenerek sonuca ulaştırılırdı.[67] Daha sonra başarılı olanlara kainatın sırrını ihtiva eden bilgiler verilir, sabır gibi güzel hasletler telkin edilerek batın eğitimi tamamlanmış olurdu.

4)Yunanda mistisizm: Ayni, Yunanda mistisizm anlayışının başına Fisegor'u yerleştiriyor. Ona göre Fisegor sözü edile ilmi uzun yıllar kaldığı Mısırlılardan öğrenmiştir. Yunanistan'a dönerken Babil'de düştüğü esaret sonucu konunun değişik boyutlarını Babil mabetlerinde öğrenmiştir. Ancak onun mistik bilgileri bir aktarma değil, bir sentezdir. Nitekim onun mabetlerinde dokuz yunan tanrısının heykelleri bulunuyordu. Bahsi geçen uygulama Yunan kültürü, eski Avrupa dini "Orfe" nin, doğudan aldığı bilgilerle bir sentezi idi. (Orfe dini ile Budizm arasında o günün şartlarında irtibat imkansız olmasına karşın, şaşırtıcıbenzerlikler vardır.)

Fisegor'un anlayışında üç kademeli disiplinli bir anlayış söz konusudur. Musikiyi tavsiye eder, şehveti kırmayı öğütlerdi.[68] Ayni burada alabildiğine felsefeye dalıyor. Ruh, sayıların esrarı, alem v.b. konulara tasavvuf gibi bakıyor. Zira anılan yerde felsefe tasavvuftan daha çok öne çıkmaktadır. İşte bizi onun tasavvuf anlayışının felsefi olduğuna sevkeden amil budur. Aynı tutum Farabi ile ilgili çalışmasında da seziliyor. Fisegor da ruhu geliş-gidişten kurtarmayı gaye edinmiştir. Ayrıca söz konusu zatın talebeleri arasında tam bir tarikat disiplini mevcuttur. Aynı

---

[66] a.g.e. sh. 31, 32.

[67] a.g.e. sh. 40.

[68] a.g.e. sh. 60, 68.

zamanda bazı perhis türü kuralları olduğu görülmektedir. Örgin bakla yememek gibi.[69]

Yunan düşüncesinde Sokrates Platon (Öl.İ.Ö.348)için de mistik temayül ve motifler olduğunu kaydetmektedir. Örneğin Sokrat'ın "Kendini bilmeyi" talim edişi, cezbe benzeri davranışları, ilham anlayışını kabulü gibi hussusları konu ile alakalı olarak kaydetmektedir. Eflatun'a gelince, konu ile ilgili Mısır'a seyahat yaptığı bilinmekle beraber Fisegor kadar başarılı olamadığı, ancak ruhçu filozofların en büyüklerinden olduğu meydandadır, fikrindedir.

5)Museviyatta mistisizm:Ayni Museviyatta tasavvufa iki açıdan yaklaşıyor:

a)Kur'an ve Hadisteki konu ile ilgili bilgi ve malumat açısından.

b) İslam kaynaklarının dışındaki Yahudi kaynakları ile diğer tarihi kaynaklardaki bilgiler açısından.

Kur'an-ı kerime göre Museviyattan islama konu ile ilgili üç esas intikal etmiştir.

a)İlm-i ledün:Cenabu hakk hz.Musa'ya, bilmediği bir ilmi bilen(İlm-i ledün)(Kehf.65) birisinin olduğunu haber vermiştir. Nitekim sufiler adı geçen ilmin kendilerinin ilmi olduğunu söylemişlerdir.

b)Tecelli:Cenabu hakk Tur-u Sina'da Musa (a.s.)a ateş şeklinde tecelli etmiştir.(Taha.9-12) Sufiler tecelli için fenayı şart koşmuşlardır.

c)Çile:(Halvet) Adı geçen kavram da Musa (a.s)dan intikal etmiştir. Allah (c.c.) hz. Musa'ya Tur dağında 30+10 gün şeklinde(A'raf.143) kalması için ahitleşmiştir. Yine hz. Musa Şuayb (a.s.)ın yanında yıllarca kalmıştır.[70]

Tüm bunlara ilaveten "Kabbala" onun ümmetinin seçkinlerine öğrettiği bir ilimdir. Ayni'ye göre Kabbala'da batın ilmine delalet eden bilgiye örnek olarak şu ifadeler

---

[69] a.g.e. sh. 86.

[70] a.g.e. sh. 127, 130.

gösterilebilir: Cümle eşya o vücudun (Allah) suver ve temsilinden başka bir şey değildir. (Aynı yer, sh.133)[71] Allah'ıistidlal-i akliden ziyade nur-u kalbi ile marifete çalışmak kafidir. Dikkati çeken bir diğer durum Filon gibi bir zatın, aynı kültürün ürünü olmasıdır.

6)Hristiyanlıkta mistisizm: Vahiy esaslı dinler arasında kuşkusuz en ruhani olanı Hristiyanlıktır. Hz. İsa (a.s) "Ruhullah,ve kelimetullah" sıfatlarını haizdir. Hristiyanlık dünyadan ziyade ahirete müteallik bir dindir. O nedenle öne çıkardığı kavramlar zühhedat, sabır, çile, tevazu gibi hususlardır. Ancak kilise tarih boyu Hristiyan mistiklerini takip etmiştir. Hristiyan mistisizminin önemli simalarından Saint Victor vuslatı şöyle tarif etmiştir: Kanaat, münacat ve muhasebe-i nefs. Ayni, tüm Bunlara rağmen, Hristiyan mistisizmi Yeni Eflatunculuğun adı geçen dine uyarlanmasından ibarettir,[72]demektedir.

Çeşitli devirlerdeki kültürlere, dinlere veya inançlara bakıldığında benzerlerinin veya aynılarının İslam'da da olduğunu söylemek mümkündür. Ayni tıpkı tevhid inancında olduğu gibi bu duruma komplekssiz yaklaşmış, konuyu insanlığın ortak mirası gibi ele almıştır. Ona göre İslam söz konusu ortak mirası sahiplenmeyi engellememektedir. Fakat o, son olarak ifade ettiğimiz sözleri okuyucuya bırakıyor. Davranışlarıyla bunu göstermesine karşın!

b)İslam'da tasavvuf.

1)Tasavvufun doğuşu: Mehmet Ali Ayni yukarıda işaret edildiği üzere, Tasavvufun insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemesinin yanında, onun yüzlerce şeklinin olduğunu belirtmişti. O, mistik hareketlerin zaman ve zemine bağlı olarak farklı olacaklarının farkındadır. Bu sebepledirki İslam tasavvufunun bir takım tarihi, kültürel, siyasi olaylaylaran etkilenerek peyder pey geliştiğini, kurumlaştığını biliyordu. O bu duruma işaret etmiştir. Ona

---

[71]a.g.e. sh. 147.

[72]a.g.e. sh. 149, 151, 153.

göre İslam'da ilk ihtisaslaşma sahabe ile başlar. İslam'da ilk asrın başından ikinci asrın yarısına kadar, "Sufiye" diye bir konu yoktur. Ancak, abid, zahit, kussas, nüssak, veya kurra denilen küçük grupçuklar veya şahıslar vardır.

Bilndiği gibi hz. Peygamber döneminde İslami ilimler henüz tedvin edilmemişti. Hatta bir takım ictimai kurumlar da teşekkül etmemişti. Müslümanlar ana kaynak olan Kur'an ve hadisten aldıkları ilham sonucu, sözü edilen konularda branşlaşmayı teşekkül ettirmişlerdir. Mehmet Ali Ayni'ye göre ilk zümre olarak hafızlar, daha sonra hadisçiler, sonra fakihler yetişmiştir. Bu arada lugatçılar,şairler mütercimler yetişmekteydi. Ona göre kelam bile sufiyeden önce teşekkül eden bir disiplindir. Hicri ikinci asrın yarısından itibaren sufiye tabakası oluşmuştur. Ve söz konusu kavram kullanılmıştır. İlk" sufi" ismini alan kişi Suriye'de bid'atçılardan ayrılmak isteyen Ebu Haşim(Öl.?)isimli zattır.[73] Onun aktarmaya çalıştığmız fikirlerinde orjinal bir yön olmayıp, çeşitli kaynaklardaki, bilgilerin aktarılmasından ibarettir.

2)Tasavvufun İslamiliği konusundaki fikirleri.

Ayni Tasvvufun İslami olduğunu benimsemekle beraber söz konusu durumu ilk elde yakalamak kolay dgildir. Çünkü onun üslubu felsefi ve ilmi bir metoddur. O nedenle yaygın olan eserlerinde fazla ayet-i kerime ve hadis-i şerif zikretmemektedir. Müslümanlar, nasılki tefsir, hadis, kelam ve fıkıh gibi birtakım ilmleri tedvin ettilerse öylece tasavvuf ta Kur'an ve hadise dayanır. Kaldıki o,darul funun ilahiyat fakultesinde okuttuğu ve tasvvuf tarihinin ikinci cildinin taslağı durumunda olan taş baskı ders notlarında,tasavvufun İslamiliği, onun Kur'an ve hadisten neş'et ettiğine dair birçok ayet-i kerime ve hadis-i şerifleri referans olarak zikretmiştir.

Diger bir husus, batı dünyasında oryantalistlerin tasavvufu gayr-i İslami gösterme çabası içinde oluşları nedeniyle tenkit etmiştir. Sözü edilen şahısların tavırlarını

[73] a.g.e. sh. 158, 161, 162, 180.

"Garazkarane" diye vasıflandırmıştır. Bir makalesinde Rasülullah (s.av.)ı tasavvufun üssül esası saymıştır. Tasavvuf tarihinin birinci cildinde,"tarih boyu ulamay-ı İslamiye tasavvufu ulum-u diniye arasında saymışlardır." diyerek muhalif düşünceleri taşıyanlara karşı deliller üretmeye çalışmıştır. Onun bu tür kanaatları yukarıda işaret ettiğimiz şekilde bu gün fazla bilinmeyen tasavvuf tarihinin ikinci cildindedir. O Kur'an'dan konuya delalet eden bir çok ayetler bulunduğunu, bazı Ayet-i kerimelere İbn Abbas (r.a)ın bilinen zahiri mananın dışında mana vediğini söylemektedir. Fakat diyor, "müsteşrikler Arapçayı iyi bilmedikleri için onun i'caz ve derin manalarına inmeden, yüzeysel olarak karar verip yanlış anlamalara neden oluyorlar. Kur'an'dan tasavvufa delalet eden ayetlere örnek olarak Şu ayet-i kerimeyi zikrediyor: "Allah'a kuşkusuz onların kanları ve etleri ulaşmazfakat sizin takvanız ulaşır." (Hac.27)[74] Bu ayet Rabb'i ile bir kul arasındaki bag ve ilişkiyi anlatmaktadır. Tasavvuftaki tefekkür, zikir, murakabe gibi birçok esasın gayesi bu değil mi? Yine Tasavvufun temel kavramlarından birisi "takva" dır. Hatta "Usul-ü aşere" dediğimiz on esastan birisi takvadır. Takvanın nicelik ve niteliğini görüldüğü gibi ayet-i kerime ile çiziyor.

Tasavvufun bütünü için böyle bir yol takip eden Ayni, çeşitli sebeplerle farklı düşünenler için yaptığı izahlarda da aynı tutumu sergilemiştir. Diğer bir ifadeyle bir takım tartısmalı konuları bile İslamiliğinden şüphe etmeksizin savunmayı yeğlemiştir. Söz konusu meseleler, sema,vahdet-i vücut, melamilik, sufilerin halk üzerindeki etkileri, tasavvuf aleyhine ileri sürülen ayet ve hadisler gibi hususlardır. Semanın dini bir sakıncası olmadığını, insana gerek fert olarak gerekse toplum olarak faydaları bulundugunu kabul ettiğini yukarıda makaleleri bölümünde görmüştük. Sema ile ilgili İsmail Hakkı'nın olumlu tutumunu övmekte hz. Peygamber'in Bilal(r.a.) a "Bizi ferahlat ya Bilal"dediğini, aynı isteği Aişe (r.a.)a da yaptığını nass olarak delil

---

[74] Ayni, M. Ali, Tasavvuf Tarihi, c. II, sh. 9.

getiriyor. Hatta onun tavrından şu da çıkarılabilir: Çağ ve zamanın değişmesi sonucu insanların ihtiyaçları değişebilir. bilim-teknik ve kültürün sunduğu güzel nimetlerden, dinen açık bir delil olmasa da istifade yolu açıktır. Bu tasasavvuf için de geçerlidir.

Vahdet-i vücut konusuna ilmi oarak yaklaşıyor. Onun leh ve aleyhindeki delillerin eşit olduğunun farkında olarak, Katip Çelebi'nin (Öl.1658) ürettiği formülü aktarıyor. Söz konusu zat yaptığı bir çalışmada her iki tarafın delillerinin eşit olduğu sonucuna varmış, taassuba varan davranışlardan sakınılmasını öğütlemiştir. Ayni de buradan hareketle, dileyen meşrebine göre tercihini yapsın, demeye getirmiştir.

Sahte sufilerin, tasavvufun sanki saptırıcı bir bid'at yolu imiş gibi bir imaja sebep olduğunu kaydeden Ayni, bunun gerçekle bir ilgisi olmadığını, bilakis Kuşeyri gibi gerçek mutasavvıfların söz konusu durumu önlemeye çalıştıklarını ifade ediyor. Yine o, sonraki sapmaların aslı bozamayacağını söylemiştir.(b.k.z T. tarihi 1.sh.219) Buradan anlaşılmaktadırki en nezih niyet ve gayelerle kurulan müesseseler istismar edilebilir. Medreseler konunun tipik örneğidir. Ayni, medreselerin çöktüğünü benimserken onların tamamen kaldırılmasını değil, günün şartlarına göre islah edilmesini, yenilenmesini savunmuştur. Aynı mantıki metodu tasavvufi sapmalar için de tatbik etmesi doğal karşılanmalıdır.

Ayni söz konusu meselelerde fikri tartışmaların normal olduğunu, ancak fiili mudaheleye varılmaması gerektiğini istemiştir. O nedenle İsmail Maşuki ve diğer melamilerin idamlarını söz konusu gerekçelerle onaylamamıştır.[75] Mehmet Ali Ayni tasavvufun islami oluşu noktasında fikir çabası harcarken, zahir ilminin önemini elden bırakmamıştır. Anılan gerekçelerle, İslam'ın zahiri hükümlerine uymayan kavram, ekol, anlayış ve davranışları dışlamış, İslam dairesinde görmediğini açıkça ifade etmiştir.

İslam'da tasavvufun zuhuruna dair bahse "Her müslüman

[75]Ayni, Tasavvuf Tarhi, c.I, sh. 168, 175.

dinen mükellef olduğu ibadetleri yapmakla mükellefdir. Eğer bunu yaparsa sadece görevini yapmış olur." Cümleleriyle başlaması manidardır. Burada o, tasavvufu İslam'a yaklaştırmaya çalışıyor.

Sufilerin halk üzerindeki etkileri ise, tasavvufun bir emri değildir. O nedenle söz konusu durumdan sufileri sorumlu tutmak tartışmalı bir konudur.

Tasavvufun aleyhinde olduğu ifade edilen nasslara gelince, o, anılan durumu "İslamda ruhbanlık yoktur" hadisi etrafında tartışmaktadır. Bir ruhbanlık dini olan Hristiyanlıktaki hz. İsa (a.s.)ın ilahlaştırılması konusunda Kur'an tenkitlerini alabildiğine şiddetlendirirken, konu zararsız ruhban sınıfına gelince övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Söz konusu zümreyi mü'minlere en yakın zümre olarak nitelendirmiştir. Maide suresinin 82. ayeti,"Onların iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanlarını da:<<Biz hristiyanlarız>> diyenlerini bulacaksın," konuyu kanıtlamaktadır.Ayni," şu halde Kur'an 'da sufi yaşamı aleyhine kabli olarak bir red yoktur,belki fena kişiler aleyhine tezyif vardır." diyor. Kaldıki Rahip veya ruhban kavramı bölgeden bölgeye, devirden devire degişimler arzetmiştir.[76]

Ayrıca diyor Ayni, hiç bir islam alimi, bu hadisin vusuk-u kat'iyesini mudafa etmemiştir. Söz konusu hadisin ikinci asırdan muahhar olduğu zan olunuyor. Hadis, Ebu Davut'ta(Öl.818) lafız değişikliği ile mevcuttur. Değişen lafızlar hadisin manasını değiştirmiştir. Buna göre hadis, İslam açısından temelde yasak olan, cinsel gücün iptali anlamına bürünmüştür. Hadisin daha muaahhar bir şekli "Ümmetimin ruhbanlığı cihaddır." şeklindedir. Ayni bu hadisin de sahih olmadığını söylüyor. Tasavvufa muhalif olan dilcilere göre ruhbaniyat, cinsel gücü izale, et yememe,zincir v.b. gibi şeylerle vücuda eza etme gibi hususlardır.Şu halde hadis sahih bile olsa sözü edilen konular İslam açısından yasak olan hususlardır, bizim dinimizde böyle bir ruhbanlık yoktur. (O halde sözü geçen ruhbanlık tasavvufa tekabül etmez.)

---

[76]Ayni, Tasavvuf Tarihi, c. II, sh 19, 20,21.

Kur'an-ı kerim'de Hadid suresinde ruhbanlığı tenkit eden, "Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık. Fakat kendileri Allah (ın)rızasını kazanmak için yaptılar. Ama buna da gereği gibi uymadılar. Biz de onlardan iman edenlere mükafatlarını verdik." Ayetini, izaha çalıştığımız konu çerçevesinde, kaynaklarda var olan bilgileri aktararak incelemektedir. Temel olarak Muhasibi'nin (Öl.857) ve Ebu Ümamenin (Öl. ?) görüşleri şöyledir:

a)Muhasibi'ye göre Allah onlara ruhbanlığı emretmiştir (Ayet bu manada okunabilir.) onlar Allahın emrine muhalefet ettikleri için itab vardır.

b)Ebu ümame'ye göre ise onlar ruhbanlığı kendileri icat etmişler, Allah onlara emretmemiştir. Fakat Yüce Allah, tıpkı nafile ibadetin bozulması veya adağın yerine getirilmemesinde olduğu gibi, sözlerinden döndükleri için onları itab etmiştir. Tercih edilen görüş ikinci görüştür. Birinci görüşe göre ruhbaniyat vacip, ikinciye göre ise tatavvu oluyor. Ayni burada diyor, ruhbaniyatın bizzat kendi aleyhinde bir muaheze yoktur. İtab daha ziyade şahıslarla alakalıdır. İsmail Hakkı Bursevi'nin kanaatı da ruhbaniyetin zemmedilmeyip, sözlerinde durmamanın zemmedildiği yönündedir. O ilave olarak, sufilerin hicri üçüncü asırdan itibaren, ruhbaniyetten Kur'an da sitayişle bahsedildiğini anladıklarını aktarıyor. Ayrıca o, Tatavvuda, emredilmeyende zemm olunursa, ya emrolunanın yapılmasında nasıl bir itaba maruz kalınacağını hatırlatıyor.

3)Sufi kavramına Bakışı: Mehmet Ali Ayni, tasavvuf tarihinin ikinci cildinde "Sufi" kavramını kaynaklarda bilinen malumatı aktararak ele almaktadır. Buna göre tasavvuf ve sufi kelimelerinin menşei ile ilgili rivayetlerin başlıcaları şunlardır:

a) "Safadan" muştak bir tabirdir.
b)Namazdaki" saffı evvelden" türetilmiştir.
c)hz Peygamber'in "ashab- ı suffesinden."
d) "Benu sufe" diye bilinen hem koyunları çok, hem de zahidane yaşayan bir kabileden.
e)Yunanca "Sophos" kelimesinden.
f)Yün anlamına gelen "Suf" tan türetilmişir. Bunlardan son

şıkkı benimseyen Ayni, gerçek tercihini ortaya İbn-i Sirin (öl.729) nin şu sözleriyle ortaya koyuyor: "Suf" giyenlein İsa'yı (a.s.) taklit yerine "kutn" giyen bizim peygamberimizi taklit etmelerini isterdim. Sufi lakabını Suriye'de ilk olarak bid'atçılardan ayrılmak isteyen Ebu Haşim(Öl.767)kullanmıştır. Ayni'nin konu ile ilgili yaptığı ilginç bir şey daha var. Şia dan Mutezileden ve diğer fırkalardan "sufi" lakaplı zatların isimlerini sayıyor.

4)Tasavvufi ekollere bakışı ve üç temel yol anlayışı.

Mehmet Ali Ayni hak veya sünni tarikatlar arasındaki farklara geniş bir hoş görü ile bakmıştır. Aralarındaki farkların arızi olduğunu, temelde bir fark olmadığını ifade etmiştir. Ona göre fark,adap, erkan, taç ve kıyafet gibi tali konulardadır. Ayni tüm tarikatların silsilelerinin hz.Ali'ye irca edilebileceğini, ancak genelde dört halifeye silsilelerinin ulaştığını belirtiyor. Bunun yanında insanların ilgi ve meyillerinin farklı oluşu sebebiyle üç temel irşad yolunun bulunduğu şeklindeki mevcut fikri aktarıyor.Bunlar,

a)Tarik-ı ahyar. ibadet ve muamelat yoludur.

b)Tarik-ı ebrar. Riyazet ve mücahede yoludur.

c)Tarik-ı şuttar.Aşk cezbe ve muhabbet yoludur.

Turuk-u aliye denilen hak tarikatların hepsini üçüncü şıkka idhal etmenin mümkün olduğunu ifade ediyor.[77] Sözü geçen fikirleri klasik tasavvufi eserlerden aktardığında şüpku yoktur. (b.k.z. Tasavvufi hayat. sh.38 .İst.1980)

5)Şeriat ve ahlak anlayışı.

Ayni'nin şeriat anlayışı için derli toplu bir malumat verme imkanımız yok. Sözünü ettiğimiz konuda onun görüşleri, dağınık, kopuk kopuk olup, bir takım ifadeleri bulunmaktadır. O, İslami ilimlerin önemini benimsiyor, yapılan çalışmaları takdir ediyor. Örneğin, Elmalı'lının çalışmalarını taktir etmiştir. Meşhur iki kelamcı, İzmirli İsmail Hakkı ve Abdullatif Harputi (Öl.?) onun iki eserine takrizler yazmıştır. Ayni'nin İslam'ı anlama çizgisi sebilerreşat çizgisinden farklıdır. Onun iddialı olduğu konularda bile

[77]Ayni, Tsavvuf Tarihi, c. I, sh. 193, 195.

keskin ifadeler kullanmadığı daha önce belirtilmişti.

Şeriat denince kuşkusuz ilk önce akla İslam hukuku gelir. Ayni söz konusu meselede rahat bir düşünceye sahiptir. Osmanlı döneminde her şeyi fıkha uyarlarken karşılaşılan zorluklara dikkat çekmektedir. Örneğin Kur'an-ı kerim faizi açıkça yasaklarken, ulema değişen şartlar neticesi, faizin alınabileceğine dair, tabir yerindeyse kırk derden su getirerek zorlama hükümler vermek durumunda kalmıştır. Böylece mesele daha çok içinden çıkılmaz bir hal almıştır.[78] Onun söz konusu meseleler ve diğer konularda ilmin ve medeniyetin terakkilerinden dinin özüne zıt bir durum olmadıkça, istifadeye taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

İçtihat konusunda "İbn Arabi'nin bir keşfine istinaden "Değil füruda, yapabilene asılda bile caizdir" şeklindeki sözlerine alabildiğine iltifat ediyor. Çünkü fikirlere konulan sınırlamaların, ilmi cesaretten yoksun anlayışların, Osmanlı toplumuna nelere mal olduğunu çok iyi biliyordu. Darul fünun tarihinde, okullarda sıra kullanımı ile yazı tahtası kullanmanın sözü edilen dönemde büyük bir reformmuş gibi karşılandığını esefle anlatmaktadır. Kısacası o gerekli konularda içtihadın yapılabilmesine taraftadır. Yine o, II. Mahmut'un(Öl.1839) açtığı teceddüt ve islahat yolunun devamını istemişti. Diğer taraftan, Cumhuriyet döneminde bir dönem ortaya atılan "Dini islah beyannamesi" konusuyla onun bir ilgisi olmadığı anlaşılmıştır. Bu konulara onun soğuk bakacağı aşikardır. Çünkü onun eserlerinde, dinin daha ziyade fıkhi yönüne taalluk eden konularla ilgili bilgi yoktur. Kısacası o, dini tümden değiştirecek aslını bozacak anlayışlara karşıdır. Bu sebeple Mustafa Şekip'in İslam'ı Hristiyanlık v.d. dinlerle mezc etme gibi fikirlerine karşı çıkmıştır. Ama diğer taraftan gerektiğinde içtihadın yapılmasına meyyaldır. Şeriatla ilgili fikirleri, şeriatın tasavvufa bakan vechesinde daha net olarak görülmektedir. Nitekim İslam'ın ibadet, inanç esaslarına ters, ibadetleri askıya alan, sapkın tarikatlara, anlayışlara, musamaha ile bakmamıştır. Reenkarnasyona kail

---

[78]Ayni, M. Ali, Milliyetçilik, sh. 390. (İst. 1943)

olan Bektaşi dedelerini tenkit etmiştir. En çok tenkit ettiği şahıslardan olan II. Abdül Hamid'i batıni zümrelerle yaptığı mücadeleden dolayı taktirle yadetmiştir. Ona anılan meselelerle ilgili yardımcı olma gayesiyle raporlar yazmıştır. Aynı gerekçelerle Şii zümrleri Ehl-i sünnet çizgisine olan aykırılıkları dolayısıyle tenkit etmiştir.[79] Ayrıca dini bütün olarak yaşamış, namazlarını kılmıştır.

Ahlak anlayışına gelince, o,ahlak için epey kafa yormuştur. Onun düşünce dünyasının önemli bir kısmı ahlak la ilgilidir. Sözü edilen konuda iki kitabı, birkaç makalesi mevcuttur. Biz "Ahlak dersleri" isimli çalışmasına ulaşamadık. Ancak özellikle bizim tezimizin dini ağırlıklı olması dolayısıyle bizim için yeterli derecede bilgiyisahibiz. Zaten fikrleri meyanında makaleleri net ve açık ifadeli bilgiler sunması açısından yeterli faydayı vermektedir. Önce şunu ifade edelimki o, bazı önemli konulara birkaç açıdan bakmayı denemiştir. Ahlak konusu da böyledir

İsmail Kara'nın belirttiği gibi ahlak anlayışı tasavvuf anlayışı ile bağlantılıdır. Nitekim "Türk ahlakçıları" isimli çalışmasındaki müelliflerin hemen hepsi mutasavvvıf zatlardır. Ayni'nin "Ahlakçılarımız" diyerek topluma taktim ettiği insanların ahlakı, bir yerde onların adap ve erkanıdır. Onun içinde bulunduğu dönemde toplumda hızlı bir batılılaşma yaşanmaktaydı. Daha önce onun yaşadığı dönem irdelenirken " İslamcılık" cereyanı içindeki müellifler, batılılaşmayı sadece bilim ve teknikte gerekli görüyorlardı. Diğer dini, ahlaki ve kültürel konularda batının, kendisinin eksik olduğunu, bu sebeple anılan konularda batıdan alıntıda bulunulmaması istenmişti. Ancak bize göre doğru, olan söz konusu tesbitler cumhuriyet döneminde yerini bulamamış, toplumdaki her grup kendi anladığı manada topluma yön vermeyi denemiştir..

Söz konusu dönemde Yakup Kadri'nin "müsbet ahlak" isteğine şahit olmaktayız. Karşıt olarak Ayni onun isteklerine karşı çıkmıştır. Yakup Kadri'ye" Acaba bizim ahlakımız menfi

---

[79] Aksüt, sh. 158.

mi?" diye soruyor. Toplumda bir başkası "Pozitif ahlak, öbürü sosyalist ahlak" diye isteklerini sıralıyordu. Mehmet Ali Ayni karşı taraftakilerin ortak paydası olan batılılaşma (taraftarlarının) isteklerinin doğru olmadığını ifade ediyordu. O, her konunun müsbet bilimlerle çözülemeyeceğini ifade etmiştir. Anılan bilimlerin milli zihniyeti oluşturamayacağını, milli zihniyetin tarih, sosyoloji, psikoloji, edebiyat, din bilimleri gibi ilimlerin (Sosyal bilimler) sayesinde oluşabileceğini ifade etmiştir. Bizim için tarih din v.b. gibi konular göz önüne alındığında, gerekli olanın islamcıların tezinden başkası olmadığı ortaya çıkmaktaydı.[80] Konuya Ayni'nin zaviyesinden bakıldığında aslında batı yanlılarının gerçek manada batıyı etüt etmedikleri, dolayısıyle ne istediklerinin bile farkında olmadıkları ortaya çıkmaktadır. O, söz konusu zümrelere ders verircesine, Darwin'in seleksiyon, (Güçlünün zayıfı yıklaması) Nietzsche'nin güçe dayanan sistemi ile, temeli şefkata, merhamete dayanan ahlak duygusunun bağdaşamayacağını ifade ediyor.[81]

Karşı tarafın fikrini böyle reddederken onun kendi tezi izaha muhtaçtır. Ona göre ahlak ile vazife ve sorumluluk çok ciddi bir ilişki halindedir. Öyleki söz konusu bağ matematiksel bir bağ kadar kuvvetlidir. Vazife prensibini koyarsak, ondan doğru bir kıyasla tam sorumluluk çıkar. Vazife
mda merkezi bir kavram olup, bu kişnin kendine ve topluma karşı sorumluluklarını ifade eder. İçki söz konusu bu durum için tipik bir örnektir. Zira anılan madde ile ilgili bir sorumsuzluk şahsın kendine, aileye ve topluma kadar uzanan bir zararlar silsilesi(Vazife ihmali) oluşturur. Sonuçta ahlaktan arzulanan, beklenen, insanı mutlu, uyumlu ve tutarlı yapmasıdır. Bunun sağlanması için insanın kainatla uyumlu olması, kendini külli iradenin bir parçası, kainatın bir ögesi

---

[80] Ayni, İlt. Ve Mülh. sh.195, 197, 206.

[81] a.g.e. sh. 211.

gibi görüp, alemlerin sırlarını anlamaya çalışmalıdır.[82] Ayni'ye göre ateizm ile ahlaksızlık arasında ciddi bir bağ vardır. Bu sebeple dinsiz yazarların okul kitaplarına alınmamasını istemiştir.

Biraz felsefi olan bu bakıştan sonra daha pratik ve dini bir bakışı ise şudur: Ahlak anlayışının temeli Allah korkusudur. Pratik hayatta ahlaklı olma deyince, kadınların açılıp saçılmamasını, insanların kumar, içki, fuhuş gibi kötü ve zararlı davranışlarda bulunmamasını anlamıştır. Ahlakı güçlendirmek için, toplu organize faaliyetlerde bulunmayı, Veled Çelebi'(Öl.1953) nin kurduğu "İbnül Kur'an" cemiyeti gibi teşekkülleri desteklemelidir. Dini tebliğe önem verilmelidir.[83] Burada önemle vurgulanması gereken husus garpçıların yaptığının aksine, asıl batılı davranışı Ayni sergilemektedir. Zira maddi kalkınma istenirken manevi kalkınmanın terk edilmemesi hususunu, o bizzat Amerika'lı bilim adamlarında, altıncı felsefe kongrsinde müşahede etmiştir.

6)Vahdet-i vucut ve İbn-i Arabi.

Mehmet Ali Ayni'nin en önemli hususiyeti, vahdet-i vücut ve İbn Arabi ile ilgili olan konulardadır.Bahsi geçen konu onun dünya çapında tanınmasına, hakkında müsbet veya menfi bir çok ülkede yazılar yazılmasına yolaçmıştır. O, bu görüşleri sebebiyledirki dünya felsefe literatüründe kendine yer bulmuştur. Ülkemizin birinci dünya savaşı ve istiklal savaşının ağır yıkımı sonucu, içine kapandığı bir dönemde bu sayede, sesini duyurmuş, ülkemizden ve milletimizden bahsettirmenin kapılarını aralamıştır.

Altıncı dünya felsefe kogresine İbn-i Arabi ile katılmak istemiş, fakat organizasyon heyetinin, Türk olması sebebiyle İsmail Hakkı'yı tavsiye etmesi sonucu, anılan zat ve onun konusunda katılmıştır. Ancak olayın zikredildigi gibi gerçekleşmesinde bir sakınca olmadığı meydandadır. Çünkü onun

---

[82]Ayni M. Ali, Hayat Nedir? sh. 33. (İst. 1945)

[83]Aksüt, sh. 417. D.F.İ.F. M. c. II, sy. 7, sh.103 (İst.1925)

üzerinde araştırma veya çalışma yaptığı zatların ortak çoğu vahdet-i vücut gibi bir ortak paydaya sahiptirler. Örnek olarak Hacı Bayram, İbn-i Arabi, İsmail Hakkı, İbrahim Hakkı anılabilir.

Mehmet Ali Ayni, bir şahıs veya entellektüele, veya tarihin derinliklerinde kalmış bir şahsa hatta hiç görülmediği halde dünyanın en uzak köşelerindeki insanlara duyulan sevginin sebebi olarak, insandaki fıtri ilim ve hikmet aşkını göstemektedir. O, yani, "Ben bu sebeplerle İbn-i Arabi'yi severim" demek istiyor.

İbn-i Arabi'nin üç önemli hususiyeti onun hakkında çalışma yapmasında özellikle etkili olmuştur. Söz konusu özellikler kısaca şunlardır:

a)İbn-i Arabi'nin tekkeye kapanmayıp Irak, Hicaz, Mısır, Anadolu ve Kuzey Afrika'yı ilim ve irfan için dolaşması.
b)Eline kalem alıp, irşad için 500 e yakın eser vücuda getirmesi. Sözü edilen eserlerin 275 adedi, Bursalı Mehmet Tahir'in kaleme aldığı" İbn-i Arabi" isimli risalede kayıtlıdır.

c)İnsanlık tarihinde (Kendi çalışmasıyle)onunla boy ölçüşecekler azdır.Onunla boy ölçüşebilecekler olarak İbn-i Sina ,Gazzali,İbn-i Rüşt gibi isimleri saymakla beraber, en üste İbn-i Arabi'yi koymaktadır.

Yine o, sadece İslam dünyasında etkili olmuş bir müellif değil, batı dünyasında dahi etkin ve tesirli olmuştur. Sözü edilen düşünceleri bir çok batılı müellife abartılı gelip hakkında bir çok eleştiri yazmalarına rağmen, fikirlerini değiştirmemiştir. Bizim kanaatimize göre batı, insanlığın her tür entellektüel terakkisini kendine mal etmeye çalıştığı için ve Ayni de yaptığı yorumlarla bu durumun zıddı bir yol takip ettiğinden, hakkındaki tenkitler artmıştır. Eleştirilerin garazkarane bir seviyeye ulaşmasının başlıca amili budur.

İbn-i Arabi'nin onun üzerindeki etkilerini sanırım en iyi kendi itirafları ifade eder: "Şeyhin fikirlerini için için muvazene etmekteyim. Çok zaman taccüple farkına varmışımki, başka işlerle mütevağğil iken bile zamirimin bir köşesinde

meğer o fikirleri teemmül ediyormuşum." diyor. Ona göre ne eski ne de yeni filozoflar haysiyet-i insaniyi İbn-i Arabi kadar Âli nazarla anlayıp anlatamıyorlarmış.[84] Ayrıca Söz konusu zat onun üzerinde manevi tesir icra etmektedir. Çünkü daha önce onunla ilgili eser yazmak istemesine rağmen, bunu gerçekleştirememiştir. Fakat "Şeyh-i ekberi niçin severim?" isimli eserini onun himmetiyle yazmağa muvaffak olmuştur. Sözü geçen ifadeler bizzat kendi itiraflarıdır. Görüldüğü gibi İbn-i Arabi onun fikirlerinin merkezi bir noktası konumundadır. Kısaca şahsı üzerindeki etkilerini gösterdikten sonra, vahdet-i vücut anlayışına geçebiliriz.

Ayni farklı da olsa son dönem vahdet-i vucutçu ilim ve fikir adamlarımız arasındadır. Bazı çevreler ifade edilen düşünceyi her şeyin ilahlaştırıldığı, insanın cebir altında mekanikleştirildiği bir düşünce olarak algılamışlardır. Bu yargı, biraz ilim ve felsefe literatürüne vakıf olanlar için sanırız doğru bulunmayacaktır.O nedenle biz verilen hükmü yeterince irdelenmeden söylenmiş bir yargı olarak görüyoruz.[85] Onlara göre vahdet-i vücut anlayışı insanı kader kıskacına almış, insanın haysiyet-i insaniyesini ortadan kaldırmıştır. İfade ettiğimiz düşünceler Ayni muhatap alınarak ifade edilmiştir. Onun metodolojisini ifade ettiğimiz için fazla izahata girişmeden kısaca şunu söylemek durumundayız:

Mehmet Ali Ayni bir fikir ve mücadele adamıdır. Dualist bir fikir yapısı vardır. Bilgi konusunda akıl, kıyas ve matık ile elde edilen bilgiden vaz geçmeksizin, doğu ve batıda taraftar bulmuş, her devirde bir takım insanların benimseye geldikleri bilgi olan, keşif, sezgi v.b. gibi bilgiyi, onun doğruluğunu, elde etme yollarının sıhhatini benimsemiştir. Bu onun inanç ve düşünce dünyasının bir gerçeğidir. O nedenle söz konusu zatı, bir çizgide silip atma doğru olmasa gerekir.

---

[84] Kaam, Ferit- Ayni, M.Ali, İbn-i Arabi'de Varlık Düşüncesi, Vahdet-i Vücut ve Panteizm, haz. M.Kara. Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim? İ. Kara sh. 171. (İst. 1992)

[85] Milliyet, (İst. 15 Temmuz 1926)

matmurei alemden sahay-ı vücuda hareket ile çıktığını ifade ettiğini söylemektedir.[86] Hareket ise, Zat-ı ilahinin "Hayy" isminden başka bir şey değildir. Onun batılıları rahatsız eden fikri uyarlamaları bunlardır.

İbn-i Arabi zuhur itibariyle bu böyledir, yoksa zatlar açısından (Halik ve mahluk) böyle değildir. Eşyanın zatlarında o, eşya ile aynı değildir. Zatlar açısından eşya eşyadır,Zat-ı ilahi de odur.[87] Görüldüğü gibi konu izaha muhtaç bir hale gelmiştir. Zira biraz yukarıda verilen malumat ile, takip eden malumat birbirini nakzeder gibi bir yapıya bürünmüştür. Kısacası konun kavranabilmesi için tahlile ihtiyaç vardır. Ayni'nin felsefi görüşleri için yapılan bir çalışmada onun vahdet-i vücut ile ilgili görüşleri tesbit edilmiştir. Söz konusu çalışmaya göre, vahdet-i vücut=panteizm,fikrine katılanlar olduğu gibi, çoğunluğunu tasavvufu bir yaşam olarak benimseyenlerin oluşturduğu grup katılmamaktadır.

Bu eşitliği kabul etmeyemlere göre panteizm, tamamen tanrı alem içkinliğini kabul etmekte, tanrının bu içkinlikten ayrı bir zatı olduğunu kabul etmemektedir. Binaen aleyh Ayni Kendisi de Gazzali'nin panteist olmadığına ilişkin yazısında Allah'ın alemden ayrı, aşkın bir varlığı vardır, diyerek panteizmin vahdet-i vucuda denk olmadığına işaret etmiştir.[88] Nitekim vahdet-i vucuda kailolanlar da Cenab-u Hakk'ın aşkın bir varlığı (Alemden ayrı)olduğunu kabul etmişlerdir. Onlar "Zat nokta-i nazarında bir içkinliği kabul etmemişlerdir. Vahdet-i vücuda kail olanlar daha ziyade Allah'ın esma ve sıfatı ile, alem içkinliğini benimsemişlerdir. Nitekim İbn-i Arabi, Hakk'ın zatının (Ehadiyetinin) asla bilinemeyeceğini ifade etmiştir. Ayni'de bunu vurgulamıştır.İşte vahdet-i vücut budur.

---

[86]Ayni, Ş.E.N. sh. 190, 191, 193.

[87]Konuk, A. Avni, Fususul Hikem Tercüme ve Şerhi, haz. M. Tahralı- Selçuk Eraydın, c. I, sh. CXIII. (İst.1987)

[88]Aksüt, sh. 365.

Batı dünyasında panteizm, İslam dünyasında vahdet-i vücut anlayışı en azından felsefe ve din literatürünün kuvvetli bir vechesidir. İslam aleminde vahdet-i vücuda kail olanlar onun panteizmden farklı olduğunu, İslam'ın ölçüleri açısından bir ters yanı olmadığını ifade etmişlerdir. Şu halde hem salt ilmi davranış hem de dini anlayış gereği, vahdet-i vücuda belirli bir seviyede yaklaşılmalıdır.

Vahdet-i vücuda kail olanlara göre onu pateizmden ayıran farklardan birisi, vahdet-i vücudun felsefi, teorik bir bilginin ürünü olmayıp, yaşanılarak, riyazet, mücahede, tefekkür, zikir v.b. gibi ameliyelerin ürünü oluşudur. Kısacası İbn Arabi gibi tasavvuf büyükleri önce "Fena fillaha" ulaşır kendi nefsinde yok olur, daha sonra zat-ı mutlakla birliğe erer, sonuçta vahdet-i vücut anlayışı ortaya çıkar. O halde Vahdet-i vücut ile fena anlayışı arasında sıkı bir bağ vardır. Halbuki anılan durum felsefi panteizm açısından böyle değildir.

Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn ül Arabi'ye göre, vücud-u hakiki Allah (c.c.) dır. Eşyaya gelince onların varlığı arızidir. Onlar vücud-u mutlakın suver ve mezahir-i muhtelifede tecellisinden ibarettir. Hilkat, onun esma ve sıfatlarının sahai şuhudda tecellisidir. Bütün mahlukat onun nefhasından başka bir şey değildir. Ayni'nin eserinde vahdet-i vücutla ilgili en keskin ifadeler bunlardır.

Buradan hareketle o, felsefenin temel problemlerinden olan, (Varlık problemi) madde var mıdır yok mudur? kadim midir hadis midir, ezeli midir? v.b. gibi problemler kalkıyor, tartışmaya lüzum kalmıyor, diyor. Felsefesi bölümünde görüleceği gibi o, Meşşai filozoflarının izahta zorlandıkları Tanrı alem ilişkisinde, vahdet-i vücud anlayışını avantajlı görmektedir. O bu yargıya varırken son asırda modern bilimin maddeyi enerjiye çevirerek ifna etmesiyle kendi düşüncesinin avantajlı konuma geldiğini de ilave etmektedir. Madde enerjiye ,enerji de maddeye dönüşünce, maddenin hakiki manada olmadığını söylemiştir. Bu durum İbn-i Arabi'nin söylediği ile ona göre paralellikler arzetmektedir. Yine o, Şeyhin, eşyanın

İslam literatüründe konuya yakın bir vahdet anlayışı daha vardırki ona "Vahdet-i mutlaka denmektedir. Panteizm biraz felsefi ve mekanik olsada içkinliği yönünden daha çok vahdet-i mutlakaya benzemektedir. Vahdet-i mutlaka, zat-ı ilahinin mutlak manada içkinliğini savunmuştur. Kaldıki bu bile panteizmden farklıdır. Çünkü vahdet-i mutlaka, fenanın daha kuvvetli oluşunun bir sonucudur.Yani sufi o kadar fani olmuşturki kendi varlığını hissedememekte, böylelikle Alemde Hakk'tan başka bir varlığın olmadığı kanaatına ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi vahdet-i vücut vahdet-i mutlakadan da farklıdır.[89] Vahdet-i vücuda inananlar eşyanın hakikatının, taayyünatın, hak olduğunu (Mahiyetinin bulunduğunu) teslim ederler. Fakat eşya ve taayyünatın kendilerine hakk demezler. <<Hak, haktır, eşya da kendi zatlarında eşyadır.>> (Panteizm fikri ise eşyanın zatlarının ve taayyünlernin hak olduğunu söylerler. Kısaca İbn ül Arabi, "Onu tenzih ederimki, eşyanın zatlarında, eşyanın aynı değildir." sözü konuyu hen özetlemekte, hem de temel farkı ortaya koymaktadır.

Şimdi İbn-i Arabi'nin dolayısıyle Ayni'nin fikirlerine dönecek olursak, izaha çalıştığımız incelik kavranamadığı için bir çok insanda tereddütlere yol açmıştır. Bir taraftan vücud-u hakiki Allah'tır, alem görünen bir gölgeden ibarettir. Görünen şeylerin bir hakikatı yoktur, denirken, diğer taraftan O, zuhurda her şeyin aynıdır, zatlarda değildir, aksine zatlar açısından, O Odur, eşya da eşyadır, denilmektedir.

İbn-i Arabi, dolayısıyle Ayni'ye göre zat-ı ilahi zat itibariyle asla bilinemez: Ayni, "Erzurumlu İbrahim Hakkı " isimli çalışmasında, İbrahim Hakkı'nın Spencer'in(1903) bilinmezlik prensibine oldukça yaklaşık bir izah getirmesini taktir ediyor, ve ancak İbrahim Hakkı'nın bilinmezliğin, esma ve sıfat ile bilinen kısmı istisna tuttuğunu hatırlatıyor.[90] Çünkü Kuran-ı kerim, Allah'ı (c.c.) esma

---

[89] İbn Haldun, Tasavvufun Mahiyeti, Şifaus sail, haz. S.Uludağ, sh. 69, 161. (İst. 1984)

[90] Ayni, İnt. ve Mülh. sh. 122.

ve sıfatıyle tanıyebilmek veya marifet edebilmek için hayli malumat vermektedir. Şu halde Ayni'nin burada bir özelliği daha ortaya çıkmaktadır. O, panteizm=vahdet-i mutlaka, panenteizm= vahdet-i vücut, formülleri arasında tercihini yaparken, İslamın zahiri yönüne daha yakın olanı, daha Kur'ani olanı tercih ettiği, bu kaygıyı taşıdığı görülmektedir. Çünkü Kur'an'ın verdiği malumat sadece vahdet-i vücudun kabulüne ışık tutmuyor. Aynı zamanda onun ifadeleri Allah'ın aşkın bir varlığı olduğunu kabule sevkediyor insanı. Nitekim İmam-ı Rabbani (Öl.1626) başta olmak üzere birçok müellif bu ifadelere dayanarak vahdet-i şuhud anlayışını geliştirmişlerdir. Özetleyecek olursak, Ayni'nin anlayışı, İbn-i Arabi'nin, "Hilkat onun sahai şühudda esma ve sıfatıyle tecellisidir." sözü çerçevesindedir. O, bu zuhurun nasıl olduğuna ilişkin zuhur mertebeleri olarak ifade edilen açıklamaları fazla önemsememiş, onlara işaret bile etmemiştir. Ayni, maksadını daha ziyade modern bilimin sentezleriyle anlatmayı yeğlemiş, olayın oluş biçimini değil, sonucunu izaha yönelmiştir.

Müteakiben, İbn-i arabi'nin ,"Hakikat bir şeyin alem-i ilahide olan ayan-ı sabitesidir "sözünün Eistein (Öl.1955) ve la Voisier'in (Öl.1794) "Hiç bir şey yoktan var, vardan da yok olmaz." tezlerine denk düştüğünü ifade etmektedir. Anılan konu Platon ve Leibniz'in (Öl.1716) ide ve monad fikirlerine benzeyen bir husustur. Ayni böylece İslam sufilerinin riyazet sonucu, mistik tecrübe ve keşif yoluyla eşyanın hakikatını bilme ve kavramaya malik oldukları hususunda ısrarlı görünmektedir. Özellikle Almanya'da sözü edilen görüşleri aleyhinde yazılar çıkmasına rağmen fikrinden dönmemiş, karşı tarafı kasıtlı olmakla suçlamıştır. Hatta anılan ithamları cevaplayacağını söylemesine rağmen bunu yapamamıştır.

Ancak Ahmet Ateş (Öl.1963) başta olmak üzere birçok müellifin Ayni gibi düşünmediğine, İbn-i Arabi'nin yanılmaz olmadığı, özellikle "Hurufat" gibi konular başta olmak üzere ona güvenilmemesi gerektiğini söyleyenlerin olduğuna işaret etmeliyiz.[91]

---

[91]Maarif Vekaleti, İslam Ansiklopedisi, c. IX, sh. 533 (İst. 1957)

Ayni bu temel görüşün yanında, daha tali konularda da Şeyh-i Ekber'i taklit ediyor. O, ona sadece vahdet-i vücut konusundaki fikri beraberliği için değil, diğer sosyo kültürel konulardaki fikirleri için de sempati duymaktadır. Bunlara örnek olarak, özetle aşağıdaki hususları hatırlatmakla yetineceğiz:

a) Sırr-ı hayat eşyanın hepsine saridir. Anılan tesbit, atomlardaki proton ve elektronların hareketleriyle sabittir.
b)İbn-i Arabi,İslam kaynaklarının aksine, insanlığın tarihini bir keşfine dayanarak çok uzun zaman önceye götürür.Söz konusu tesbit te modern bilim ile uygunluk arzeder.
c)Cihat yerine şefkati, köle ve esirlere hoşgörü,fakirlere infakı tavsiyesi (Komünizm ile irtibatlandırıyor.) aileye şefkati önemli tesbitleridir.
d)İnsanın zaman zaman nefsini muhasebe etmesi.

Ayni bazı konularda çekincesini ortaya koymaktadır. Tenkit edemiyor, ama anlayamadığını itiraf ediyor. Biraz önce belirtildiği gibi bazılarının tenkit ettiği hususları o,[92] anlayamamaktadır. bunlar metepisişik konular olan harflerin esrarı, ilm-i cifr gibi hususlardır. Söz konusu meseleye ilgi duymuş olmasına rağmen aydınlatamamıştır.[93]

7)Tasavvuf karşıtlarına karşı tutumu.

Mehmet Ali Ayni'nin tasavvuf karşıtlarına karşı tutumunu ele almadan önce, onun temel eleştiri metodu ve fikir tartışmalarındaki tutumunu belirlememiz gerekmektedir. Öğrencilik yıllarından itibaren mülayimliği ile tanınan Ayni, genelde hoş görülü bir yapıya sahip ola gelmiştir. İçinde bulunduğu toplum şartlarında, bir çok yeniliğin sahibi olarak bazı tepkileri alacağını hesap ederdi. Bir çok eseri sahasının ilki olma özelliğini haiz olması sebebiyle, gelecek tepkilere karşı önce kendisi anlayışa muhtaçtı. Anılan gerekçelerle kendisi hoş görü istemiş,bunun bir nişanesi olarak, fikirlerinin, eserlerinin

---

[92] a.g.e. sh. c. IX, sh. 533.

[93] Ayni, Ş.E.N. sh. 183.

illa benimsenmesini değil, okunup anlaşılmasını, faydalı yönlerinin alınmasını tavsiye etmiştir. "Hükm-ü cumhur" tercümesinin başına yazdığı önsözde, "Bu kitap Avrupa tarihine ve el yevm orada mevcut ve müessir olan ahval ve mesaile göre yazılmıştır. Eser okunurken bu gözden kaçırılmamalıdır. Fakat herkes re'yinde hürdür. Müellif ne derse desin okuyucu faydalı yönlerini alır, beğenmediğini reddeder." Diyor.[74] Görüldüğü gibi burada geniş bir hoş görü ve fikir serbestisi vardır.

Bir müellifin kendi döneminin ilim ve kültür muhitinin imkanları ile yazdığı bir eseri aradan asırlar geçtikten sonra eksik diye kınanmamalı, ona göre. Yine İbn-i Arabi onun en çok sevdiği bir müellif olmasına rağmen onun fikirleri için, "Şeyhin fikirlerinin bazılarını illa kabul edin demiyorum, fakat hemen reddetmeyin, en azından düşünün, çünkü benzer fikirler batı dünyasında da mevcut" demektedir.

Bütün bunlardan sonra onun bazen fikir dünyasında sert çıkışları olmuştur. Onun böyle davranmasının temel sebebi, kanaatimize göre, bilim, fikir ve kültür dünyasını takip etmeyip, sırf ön yargı ile hareket edilerek, kasıtlı çarpıtmaların yapılmasının neticesidir. Özellikle din duygusu yerine din ile hiç bir ilgisibulunmayan, pozitivist, mataryalist, ama dine karşı, dünya değerlerinin konmasına gösterdiği tepkiler anılan türdendir.

Mehmet Ali Ayni çağdaş psikolojiyi bilen, hatta döneminin en ciddi eğitim psikolojisi çalışmasının sahibi olan bir zattır. O insanların mizaç ve meşreplerinin farklı olduğunu biliyordu. Onun tasavvufi yaşama bakışı ve ele alışı anlattığımız bilgilerle paralellikler arzeder. Görüldüğü gibi söz konusu tesbit aynı zamanda çağdaş psikolojinin doğal bir gereğidir. Fakat hala bu noktayı kavrayamamış, (Ona göre) mutaassıpların tasavvufa ve vahdet-i vücuda karşı tavırlarına yukarıdaki sistematik tutumunun bir gereği olarak karşı çıkmıştır.

---

[74] Jiro, J. Felsefe-i hazaine kütübünden Hükm-ü Cumhur, terc. M.Ali Ayni, sh. 4. (İst.1327)

Onun Şeyhül İslam Mustafa Sabri'yi tenkidi böyle bir gerekçeyi haizdir.[95]

Ayrıca Seyyid Nesimi (Öl.1418), Şeyh Bedrettin (Öl.1417) İsmail Maşuki(Öl.1529), Sütçü Beşir Ağa (Öl.?)gibi zevatın idamlarını yanlış bulmuş, müsebbiblerini tenkit etmiştir.

8)Melamet, fütüvvet ve heteredoks zümrelerle ilgili fikirleri.

Mehmet Ali Ayni, tasavvuf tarihinin her dönemi ve gelişim sürecinin farkındadır. Ona göre tarikatların önemli bir vazifesi, toplumda kardeşlik tesis etmesidir."Tarikatlar toplumu işinden gücünden alıkoymak, atalete sevketmek için kurulmuş değildir, sonraki sapmalar esası bozmaz."derken, sonraki sapmaların farkındadır.

Tartışmalı kavram ve konulara ışık tutan yukarıdaki sözleri yanında, hükümlerini değerlendirmelerini, zahiri esas alarak yapar. Kavramları anlama konusundaki dayanakları ise tasavvufun temel klasikleri olan Kuşeyri risalesi v.b eserlerdir. Gazzali ile ilgili eserinde, Gazzali- Kuşeyri mukayesesi yapılırken sözü edilen durum açıkça görülmektedir. Konuya ışık tutan diğer bir husus, "fena" yı- Önemli ve hassas bir kavram olması nedeniyle- Kuşeyri'nin aktardığı şekilde bizzat anarak izah etmiştir. Melamilik meselesinde onun melamilerle ilgili fikrinin olumlu olduğu, söz konusu zümreye iyi gözle baktığı (Sünni,itikat ve ameli düzgün)anlaşılmaktadır.

Buna ragmen heterodox zümrelerin , namazı askıya alan taifelerin yaptıklarının, İslam ile bir ilgileri olmadıklarına dair fikri kesindir."Hayatı bölümünde" Onun, anılan zümreleri, İslam çizgisinden sapmış olarak gördüğüne işaret edilmişti. Bu zümreler "Melahide-i ismailiye bakayası olup inanç ve fikirleri "Küfürden de eşna"dır, derken çok net ifadeler kullanmıştır.[96] Hatta II.Abdul Hamit'ionları sünni çizgiye getirmek için yaptığı mücadele

---

[95]Ayni, Ş.E.N. sh. 176.

[96]Aksüt, sh. 158.

nedeniyletaktir etmiştir. Fakat namazı kılan Bektaşiler ile imamiye şiasına daha toleranslı bakmıştır. Anılan konu ile ilgili fikirleri kısaca böyledir. (b.k.z.anılan bölüm)

9)Gavs Kavramı: Ayni İbn-i Arabi ve Hacı Bayram veli için gavs, kutup, v.d. iltifat dolu sözleri sarf etmesine karşın başka bir yerde adı geçen kavramların Kuran'da geçmediğini ifade ederek, sanki fikir değiştirdiği intibaı uyandırmaktadır.[97]

10)Zikir ve mücahede anlayışı: Mehmet Ali Ayni "Tasavvuf tarihi" isimli eserinde zikir mevzuunu etraflıca ele almıştır. Zikr için, "Turuk-u aliyenin müşterek esası zikirdir, en efdal ibadetlerden birisidir. "Ey iman edenler Allah'ı çok çok zikredin" (Ahzap 41) Ayetiyle bu sabittir. "diyerek, konunun önemini vurgulamıştır.Zikir hz.Peygamber'in dört büyük halifeye yaptığı telkinlerin bize intikal ettiği şekildedir. Aslında bu dördü sadece hz. Ali'ye irca etmek mümkündür.[98]

O Esrar üt talibine dayanarak konuya devam ediyor: Lisan, kalp sır ve ruhun zikirleri ayrı ayrıdır. Zikrin hizmet ve görevi Allah teala ile kul arasındaki irtibatın sağlanmasına hizmet etmektir. Ona göre zikrin cehri veya hafi olması insanların ilgi ve meyillerine bir kolaylık olması içindir. "Hangi lafızlarla zikir yapılmalı?" sorusuna Ayni kelime-i tevhid ile başlamaktadır. Bunu bazı meşayıhın, "Zikrin en faziletlisi Lailahe illallah lafzıdır." sözüne dayandırmaktadır. (Sözünü ettiğimiz ifade hadis olarak ta rivayet edilmiştir.) Büyükler kelime-i tevhidi macun ve şerbete benzetmişlerdir. Yani kelime-i tevhid çok yönlü faydalar sağlar, diyor. Zik irde ikinci lafız "Allah" lafzını izah etmektedir. "Allah" ismi bütün esmayı camidir. Yani esma ül husnanın her birinin manalarından onda bir nebze vardır.Bunu Fahrüddin Razi'den, Giritli Sırrı Paşa'nın "Sırrul Kuran"nın üçüncü cildine atfen aktarıyor. Yapılan güzel bir

---

[97]Ayni, Tasavvuf Tarihi, c.I. sh. 197, 198, 201

[98]a.g.e. sh. 204, 210.

yorumda "Allah" lafzının "hu" lafız veya harfine kadar, atılan her harfe rağmen Allah'ın bir ismi olma özelliğini koruduğu ifade edilmektedir. (Bu hem manalı olmaya devam etmekte; Hem de Kur'an'da karşılığı olduğu şekildedir.)

Zikirde üçüncü olarak "Hu" ismini ele almaktadır. Ayni, özellikle zahir ulemasından bir kısım alimlerin hu lafzıyle zikir yapılamayacağına dair fikirleri tartışmaktadır. Söz konusu itirazlara, İsmail Hakkı'nın "Kitab un necat" ına dayanarak cevap veriyor. Ayrıca Haririzade Kemalettin efendinin(Öl.1881) "Vird üs settar" isimli eserinde hu ismiyle zikre cevaz verdiğini beyan etmektedir.[99] Müteakiben, (tasavvuf tarihinde muahhar dönemlerde uygulanan) dört isim ve ilave beş isimle toplam zikir lafzı adedinin onikiye ulaştığını kaydetmektedir. Cüneyd-i Bağdadi(öl.910) ye kadar zikir lafzı sadece kelime-i tevhid iken, daha sonra şeyhlerin içtihadı (Keşfi demek daha doğru.)ile "Allah ,hu ve hakk ile devam edildi. Daha sonra Halvetiyenin ikinci piri Seyyid Yahya Şirvani(Öl.1464) ile "Hayy,kayyum ve kahhar" ilave olundu.Adı geçen zatın furu olarak "Kadir, kavi, malik,cebbar, vedut " ilaveleri oldu. Böylece zikir lafızları onikiye ulaşmıştır.[100]

Ayni zikrin faziletleri meyanında cehri zikrin faziletinin imameynin görüşü olduğunu, hafi zikrin faziletinin ise İmam-ı Azam (Öl.h.150)ın görüşü olduğunu belirtmektedir. Kendisi ise hafi zikrin riyadan vareste olduğunu söyleyerek, (Naşibendiyeye müntesip olduğu hatırlansın) tercihini ortaya koymaktadır.

Mücahede anlayışına gelince, onun tasavvuftaki riyazet ve mücahedenin Hint mistiklerinin söz konusu fikir ve anlayışlarından farklı olduğunu bilmemesi kuşku götürmez. Diğer tasavvufi konularda olduğu gibi, o mücahedeyi de tasavvuf klasiklerinin paralelinde anlamaktadır. Fakat söz konusu meselenin günün şartlarına göre uyarlanabileceğini, (Çile ve halvet) beyan etmesi önemli bir ifade olsa gerekir. O

---

[99] a.g.e. sh. 211.

[100] a.g.e. sh. 211.

sülukü, İsmail Hakkı'dan aktarıyor: "Süluk cehlden ilme, ahlak-ı zemimeden ahlak-ı haseneye geçmektir."[101]
Genelde tasavvuf literatüründe iki tür mücahede anlayışı vardır.

a)Tarik-ı ruhani: Buna göre önce ruh güçlendirilir. Ruh güçlendikçe nefse hakim olmaya başlar, letafet uyanır. Böylece maksuda ulaşılır. Turuk-u aliyeden Nakşibendiye sözü edilen yolu tercih etmiştir. Zikirleri hafidir.

b)Tarik-ı nefsani: Zemmedilen nefis, önce (Riyazet vasıtasıyle) pasifize edilir. Sonra ruh güçlendirilerek maksat temin edilmeye çalışılır. Bu yol da diğer tarikatların yoludur. Zikirleri cehridir.[102] Nefisle cihat en büyük cihattır. Seyirler ise dörttür. (Seyr ilallah, seyr fiilah, seyr anillah ve seyr maallah) Seyr, kamil bir mürşidin nezaretinde olmalıdır. Çünkü seyr esnasında gelen havatırın bilinmesi önemlidir. Seyr yapılırken nefsin dereceleri esas alınmalıdır. Nefis dereceleri mana itibariyle aynı olmakla beraber şekil itibariyle üç veya yedidir. (Nefs-i emmare, levvame ve radiye gibi)

---

[101]a.g.e. sh. 231.

[102]a.g.e. sh. 243.

IV.FELSEFİ VE DIGER SOSYO KÜLTÜREL KONULARDAKI ÇALIŞMALARI VE FİKIRLERİ

A)Sosyo kültürel eserleri.

Mehmet Ali Ayni'nin bir mülkiyeli oldugu unutulmamalıdır. Felsefeye olan merakı sonucu degişik sahalarda malumat sahibi olmuştur. O günün şartlarında olayların da onu bir takım fikirlere sürüklediği muhakkaktır. Ele aldığı işi en mükemmel yapma tutkusuyla, maarif ve idarecilik hizmetleri, fikirlerinin bir çok sahaya yayılmasına katkı saglamıştır.

Mithat Cemal Kuntay, anılan durumu ihtisas açısından bir noksanlık sayanlara, yazarlığın tüm dünyada birazda böyle olduğunu hatırlatıyor. Olayların onu bir takım fikirlere sürüklemesini biraz açmamız gerekirse, örneğin mülkiyeyi bitirince dönemin sosyal şartlarının geregi idarciliğe intisab edememişti. Dolayısıyle egitime yönelmiş, egitimle ilgili fikirlerinin oluşması için zemin oluşmuştu. İşte eğitim ile ilgili tercümeleri, yeni açılan okulların olmayan ders kitaplarının bir neticesidir.

Yine Osmanlı devletinin klasik sistemi iflas etmiş, fakat yerine ikame edilmek istenen sistem bir türlü oturtulamamıştır. Yeni dönemde bir takım yeni kavramlar toplum gündemine hızla girmekteydi. Bunun yanında söz konusu kavramların ne anlama geldiği bilinmiyordu. Herkes, kanun-u esasi diyor musavaat diyor, hürriyet diyor, ama anlam ve mahiyetini bilerek ifade eden yok gibiydi. Bu sebeple, toplumuna karşı sorumlu bir aydın olarak, siyasi kültürel ve bilimsel konulardaki eserleri vücuda getirmiştir. Görülüyorki onun çok yönlülüğü döneminin şartlarının bir zorlamasıdır.

İlginç olan bir diğer husus, meşrutiyet ile gelen fikir hürriyeti ortamında bir çok müellifin söz konusu hürriyetten istifade edip ciddi ilmi çalışmalar yapacağı yerde, Avrupa'nın adeta magazin kültürünü ülkeye taşımaları, onun özledigi ilmi çalışmaları, kendisi yapmak durumunda bırakmış olmasıdır. Daha önce kısmen işaret edildigi üzere, söz konusu eserler daha çok sahasının ilki olma gayesindedirler. Biz daha önceki bölümde oldugu gibi ilk önce eserlerini daha sonra makalelerini daha sonra da fikirlerini tanıtmaya, izah etmeye

çalışacağız.

a)Kitabları.

1)Muallim-i sani Farabi.

De Veaux, Baron/Terc.Mehmet Ali Ayni.

(İst.1332)

Felsefe ile ilgili küçük çaplı bu eseri,Baron'dan yaptığı ikinci tercümedir. Bu da serbest tercümedir. Ayni, "Baron, Farabi'nin" el Muvafakat"isimli eserini görmeden yazmıştır. "diyor. Ayni ise söz konusu eseri görmüş, ona göre eseri kaleme almıştır. Hayatı ve eserleri bölümünde Farabi'nin Türklüğü üzeründe ciddi olarak duruyor. Bu eseri iş mecmuasına göre,tanzimattan meşrutiyete kadar konu ile ilgili ilk ve tek eserdir. Daha sonra Farabi'nin selefi olarak Kindi ele alınıyor. Müteakiben Farabi'nin felsefe ,siyaset, ve mantığı tartışılıyor. Üçüncü bölümde ise "İhva üs Safa "ve esrleriyle kitap son bulmaktadır.

2)Tarih-i felsefe.

Ayni Mehmet Ali.

(İst.1330)Taş baskı

Süleymaniye kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı bağışlarında bulunan söz konusu eser küçük boy,altmış sayfadır. Eser başlıca iki bölümdür. Birinci bölüm rönesansa kadar felsefe, ikinci bölüm ise rönesans sonrası felsefe Bacon (Öl.1292) ve Descartes'den oluşmaktadır. Bu küçük eserde Ayni'nin felsefenin faydaları hakkındaki düşüncelerini net olarak görmek mümkündür.O, eski felsefeyi ikiye ayırmaktadır.
a)Şarkta kökü eski dinlerde olan felsefe(Sh.6)
b)İ.Ö. Yunanda da oluşan, milada kadarki felsefe. Daha sonra ise skolastik felsefe veya hristiyanlığın etkisindeki felsefe irdeleniyor. Söz konusu kitabın yaklaşık olarak yarısı Descartes'e ayrılmıştır. Onun yeni felsefenin vazıı oluşu, Cizvit okullarında yetişmesi, dini gerektiği kadar önemsemesi vurgulu olarak ifade edilmiştir.

3)Reybilik bedbinlik lailahilik nedir?

(Tevfik Fiktret'in tarih-i kadimine reddiye)

Ayni Mehmet Ali

(İst.1327)

Bu çalışma orta boy olub, gençlere yönelik olarak bir istek üzerine yazılmoştır. Başlıca 21 fasıldan oluşmaktadır. Ayni ateizm'in temel sebepleri arasında, hristiyanlığın alem, tanrı v.b.gibi konularda akıl ve mantık açısından sakat tezlerinin oluşunu kaydediyor.(Sh.3) Tarih-i kadimdeki fikirlerin yanlışlığını, felsefi izahlarla çözmeye çalışan Ayni, tabiiki bazı izahlarda zorlanmaktadır. O nedenle daha çok problemin pratik tezahürleri, ve insanda meydana getirdiği değişikliğe eğilmektedir. Ona göre ateist, şüpheci, korkak, içine kapanık, taş gibi sıkıntılı bir durumdadır. Bunun sonucu çabuk yorulur, ve beceriksizleşir. (Sh.48,52) Çözüm noktasında ateizmin temeline inmeyi deneyen Ayni, tesadüf v.b.gibi konuları ele almaktadır. Eser Sultan Veled'in bir dörtlüğüyle son bulmaktadır.

4)İlim ve felsefe
Bourdel Charles/Terc.Mehmet Ali Ayni
(İst.1327)

Ayni'nin o günün şartlarında yankı uyandıran matbuatta hakkında baş makaleler yazılan küçük çaplı fakat mühim tercümesidir. İş mecmuasına göre bu çalışma pozitivizm hakkında önemli ve ilk çalışmalardandır. (Bir dönem pozitivizme kaydığını Carl Vett'e anlatmıştır.)Bu çalışmasında kendisinin bir mukaddimesi ile Mevlana dergahı post nişini Veled Çelebi ve Abdul Latif Harputi'nin birer takrizleri mevcuttur. Birinci bölümde İlim, ittila ilmi,ilimler ve tasnif-i ulum, Üçüncü bölümde ise felsefe-iilm ile netayic-i ahire-i ulum, faraziyat-ı azime-i ilmiye işlenmektedir. Dördüncü bölümde malumat-ı ilmiyenin ameliyat cihetinden tenkidi yapılmaktadır.

Charles Bourdel pozitivizmi bilimsel metod olarak benimsemekle beraber, din ve tanrı anlayışını benimseyerek konuları izahetmiştir. Onun Litre'(Öl.1881)den aktardığı şu satırlar buna açık bir örnektir: "Bu bir umman-ı kibriyadırki, bizim sahilimize gelip çarpıyor. Fakat ona açılmak için ne gemimiz var ne de yelkenimiz."(Sh.109)

5)Terbiyeye ait tatbikat ile birlikte Ruhiyat dersleri
Rayo,E./ Terc.Ayni Mehmet Ali Ayni.
(İst.1331)

Ayni'nin devasa çapta, orjinal tercümelerinin kuşkusuz en önemlisidir. O dönemde eğitim psikolojisi alanında yapılan en önemli eserdir. Bu çalışma yirmi bölümden oluşmakta, her bölüm bir ders niteliği taşımaktadır. Bu gün bile anılan eserde, konu ile ilgili faydalı bilgilerin olduğu kanaatındayız. Çalışma söz konusu dönemin üniverste öğrencileri için hazırlanmıştır. İlk bölüm "sunuş"tan oluşmaktadır. Ayni burada meşrutiyet ortamında ciddi eserler kaleme alınmayışını, aksine ciddi olmayan çalışmalarla vakit öldürülmesini tenkit ediyor. Ayrıca anılan çalışma maarif nezaretinin emriyle yazılmıştır.Daha önceki çalışmaların aksine Ayni bazı yerlerde esere az da olsa dipnotlar koymuştur. Her bölümün sonuna o bölümden çıkarılan neticelelerin konulması kitaptan faydalanmayı pratikleştirmiştir. Eserden bazı bölüm başlıkları şunlardır: Hassa siyet, hissiyat(duyular), meyelanlar, ihtiras,zihin, hayal gücü, kuvay-ı ameliye,irade ve ma ba'det tabia dır. Çalışma 512 sayfa olub, hemen tüm batı filozoflarına referanslar vardır.

6)Hükm-ü cumhur:

Jiro.J./Terc.Mehmet Ali Ayni

(İst.1327)

Bu çalışması İfade-i mütercim ve ihtar ayniye ait olmak üzere, başlıca on bölümden oluşmaktadır. Ayni'nin demokrasi ile ilgili iki çalışmasından birisidir. Demokrasi alternatifi olan diğer rejimlerle mukayeseli olarak elealınmaktadır. Anılan eser için Ali Kemali Aksüt diyorki,"Herkes kanun-u esasi, musavaat, hürriyet diyordu, ama kimse sözü edilen kavramların manasını bilmiyordu. Hükm-ü cumhur bunu telafi etti" Tanıtmaya çalıştığımız eserde, demokratik bir sistemde, fert ve aileden askeriyeye, kadar kurumların işlev ve görevleri tesbit edilmiştir. Söz konusu eserin en büyük eksiği dipnotlarının bulunmayışıdır. Ayni söz konusu eserde saltanatı yeriyor,meşrutiyeti övüyor. Ayrıca demokrasinin karşılığının "hükümet-i avam değil,hükm-ü cumhur(Çoğunluğun idaresi) olması gerktiği vurgulanıyor. (Sh.5)

7)Hayat Nedir?
Aynni Mehmet Ali.
(İst.1945)

Bu çalışma, istek üzerine yazılmış, "Reybilik bedbinlik la ilahilik nedir?" isimli eser paralelinde bir çalışmadır. Fakat üslubu tartışmacı değil, telkin edici bir tarzdadır. Kısacası konu ile ilgili pratik çözümler öneriyor. Eser bayan Kamuran Anıl ve Selma Kırcan'a açık mektup olarak yazılmıştır. Ayrıca yarbay Remzi Uzbark'ın iyimserlik üzerine bir yazısı yer alıyor.

Ayni "Hayat nedir?" sorusuna felsefi kozmik ve dini olarak cevaplar veriyor. Bu yönüyle orjinal olduğu söylenemez. Konu ile ilgili diğer çalışmanın aksine, intiharın dinen yasak olşunu ayet ve hadislerle aktarması farklı yönünü oluşturuyor.(Sh.48,68) Hayatı sevmede tasavvufun belirgin bir etki yaptığının vurgulanması (Sh.33)ile, "İlim hayatın her vechesini çözemez, ilmin bittiği yerde din başlar. "anlayışları onun karekteristik özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine, "Mutluluk sonsuz olarak temin edilemez, saadet-i mutlaka mutlak olana aittir." (Sh.86,87) cümleleri ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın, "Hak şerleri hayreyler" ifadeleri ile başlayan iyimserlik abidesi şiiri çalışmada göze batan ögelerdir.

8)Örfiyat-ı siyasiye ve ahlakiye.
Block Moris./Terc.Mehmet Ali Ayni.
(İst.1327)

Dikkatli gözlen ve tefekküre dayalı siyasi ahlaki kültürel vecizelerden oluşmuş bir çalışmadır.

9)Demokrasi Nedir?
Ayni Mehmet Ali.
(İst.1938)

Ayni'nin konu ile ilgili kendi telif ettiği küçük çaplı bir çalışmadır. Kısa ve özlü olarak, söz konusu kavram ilk Yunan stelerinden, karşılaştırmalı olarak aktarılıyor. Üstünlük ve zaaflarına dikkat çekiliyor. Başlangıcından günümüze konunun taraftar ve aleyhtarlarının bulunduğu vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde ise Osmanlı ve saltanat sistemi cerhedilmekte, İslam'da saltanatın bulunmadığı hükmüne ulaşılmaktadır. Aynı kavram ona göre, Türk milletinin milli bünyesine de uymamaktadır. Çalışma yeni kurulan cumhuriyete sahip çıkılması iseği ile son bulmaktadır.

10) Milliyetçilik.
Ayni Mehmet Ali.
(İst.1943)

Te'lif türü eserlerinin en büyüğü olub, yer yer gözlem ve hatıralarına da yer vermiştir. Ali Kemali'ye göre ilerlemiş yaşına rağmen, yaptığı söz konusu eseri yurt içinde en çok yankı bulan çalışmasıadır. (Dönemin genel havası itibariyle)Çalışma ilk olarak milliyetçiliğin bilimsel tarihi ile konuya giriyor. O nedenle Milliyetçilik (Nationalism)in batı orjinli oldugu söylenmiştir. Daha sonra Osmanlı toplumunda çeşitli milletlerin anılan cereyana kapılması, sebep ve nedenleri tahlil edilmiştir. Dikkati çeken bir diğer husus, Türk milletinin kültürü, tarihi ve dini ile ilgili geniş bir dinler tarihi malumatı içermesidir. Aynı tesbit, azınlıklar, Osmanlı toplumunun müslim veya gayri müslim milletlrerinin her birisi için söz konusudur.

Eserin bir başka orjinalitesi, Osmanlı devletinin bir başka yönünü ele almasıdır. Saltanat rejimi tenkit edilirken saltanatın doğurduğu problemler gözler önüne serilmiştir. Sadrazamların düştüğü dramatik durumlar, harem ağalarının, şehzadeler, vaalide sultanlar, üzeründeki etkileri, çevirdikleri entrikalar, v.b gibi hususlarla çalışma bir alternatif tarih görünümüne kavuşuyor.Çalışma Atatürk devrimlerine olumlu bakışı ifade eden bir bölümle son bulmuştur.

11)Dar ül Funun Tarihi.
Ayni Mehmet Ali.
(İst.1927)

Ayni'nin dar ül fünun ile ilgili tarihidir. O dar ul fününu Fatih ile beraber başlatmasına rağmen ilk dönem ile ilgili fazla bir malumat yoktur. Yeterli bilgi ancak batılılaşma dönemlerinden sonraki evreler için vardır.

Kanaatimize göre eğitim tarihi açısından önemli bir eserdir.

12)Küçük tarih.

Lavis,Ernest/Terc.Mehmet Ali Ayni.

(Kastamonu.1317)

Anılan tercüme, ilk veya ortaokullar için genel bir dünya tarihi niteliğindedir. O daha sonra sözü edilen eserin aşırı bir şekilde sansür edildiğini ifade etmiştir. Çalışma dört bölüm olarak tercüme edilmiştir. İlk çağ, orta çağ, yeni çağ ve asr-ı hazıra. Ancak İslam tarihi bölümü yoktur.

13)Akvam-ı kadimei şarkıya tarihi 1.

Norman Şarl/Terc.Mehmet Ali Ayni

(İst.1317)

Bu küçük tercüme başlıca on bölümden oluşmakta olub, eski Mısır'lıların, tarih, din, medeniyet,ilim ve kültür sahasındaki konumlarını anlatmaktadır. Ayni'nin konuyu önemsediğini söyleyebiliriz. Çünkü söz konusu medeiyete bir takım atıflar yamıştır.

14)Tarih-i edeb-i alem

Lolie F./Terc.Mehmet Ali Ayni.

(Kast.1319)

Bu tercümenin bir bölümü Ankara vali muavini Ali Galip Bey(Öl.?) tarafından tercüme edilmiştir. Onaltı fasıldan oluşmuştur.Adı geçen eser bir dünya edebiyat tarihi adını taşımasına rağmen batı ağırlıklı bir yapıya sahiptir.Ayrıca örnek metinler olmadığı için teorik, kuru bir özelliği vardır. İlgiç bir yönü ise dünyanın en eski yazılı metinlerinin dini metinler oluşunun vurgulanmasıdır.

15)Her gün bunu oku.

Ayni Mehmet Ali.

(İst.1936)

Cep tipi olarak hazırlanan eser, işçi ve köylüler için aleme alınmıştır. Nasihat için ata sözü ve vecize türü basit bilgiler içermektedir. Başarılı olmak için yol gösterici olma iddiasınddadır.

16)Nazari ve ameli istatistik

Block Moris./Terc.Mehmet Ali Ayni.

(İst.1306)

Onun her yönden ilk çalışması olan eser, ders kitabıdır. İlk memuriyeti almasına katkı sağlamıştır. Ve istatistik ile ilgili bizdeki ilk çalışmadır. Başlıca dört bölümden oluşmaktadır.245 sayfadır.

17)Fakir

Myre Nicolas/Terc.Mehmet Ali Ayni

(Kast.1316)

Amerika'lı bir profesörün kahramanı olduğu roman, Hint mistiklerinin reenkarnasyon inançlarını konu edinmiştir.

18)Ziraat dersleri

Barrel J.A./Terc.Mehmet Ali Ayni.

(Kast.1319)

Lise düzeyindeki okullar için yazılmış, o dönem için modern sayılabilecek ziraat teknikleri hakkında bilgiler içeriyor. Hayvancılık ile ilgili basit bilgiler de içermektedir.

19)Siyasi tarih dersleri

Ayni Mehmet Ali.

(İst.1928)Taş baskı.

Harb akademisinde okuttuğu ders notlarıdır.

20)Ahlak dersleri .

Ayni Mehmet Ali

(İst.1927)

Harb akademisinde okutuğu dersleri içermektedir.

21)Malumat-ı nafia-i fenniye

Ayni Mehmet Ali.

(Halep. 1890)

Müellifin Halep idadisinde okuttuğu derslerle ilgili bir çalışmasıdır.

Son üç eserine diğer eserlerini bulduğumuz kütüphanelerde rastlanmamıştır. Ayrıca olabileceğini tahmin ettiğimiz örneğın -Harp akademileri küüphanesi gibi- bazı yerlere müracat ettik. Ancak adı geçen yerlerde olmadığı anlaşılmıştır. Şimdi özet olarak makalelerini tanıtıyoruz.

b)Makaleleri:

Daha önce dönemin süreli yayınlarında Ayni'nin bir çok yazıları olduğu ifade edilmişti. Bunlardan bir çoğu

"İntikat ve nülahazalar isimli eserde mevcuttur. Fakat bazı büyük makaleleri orada değildir. Şimdi önem sırasına göre söz konusu makaleleri ele alıyoruz

1)Türk mantıkçıları.

Ayni Mehmet Ali.

Felsefe ve ictimaiyat mecmuası.28 Haziran (İst-1928) Ayrıca D.F.İ.F.M.C.3.sh.49.(İst.1925)

Onun önemli bir bibliyografyasıdır. Konuya İslam'da mantık çalışmalarından başlayarak girmektedir. Söz konusu sahada bizde özgün mantık çalışması olmadığını ifade etmektedir. Mantık çalışmalarının, daha ziyade Aristo'nun konu ilgili eserinin şerhleri niteliğinde olduğunu ifade etmektedir.

2)Note sur l'idealisme de D'jelaleddin Davani.

Ayni Mehmet Ali Ayni.

Revue neo scollastique philosophie.

XXXIII s.2236,240 (Paris.1931)

Celal Devvani'nin felsefesi hayatı ve eserleri üzerine yazılmış kısa bir makaledir.

3)Osmanlı darul fununu.

Ayni Mehmet Ali.

D.F.E.F.M. c.1.sy.1 sh.5 .(İst.1332-33)

Makale konu ile ilgili eserinin bir başlangıcı niteliğindedir.

4)Hristiyanlıkta ilim din çatışması.

Ayni Mehmet Ali.

D.F.İ.F.M.c.1. sy. 1 sh.142,150.(İst.1925)

Ona göre İncil'deki hilkat konusunun yanlış tasviri , asırlardan beri süre gelen çatışmanın kaynağı durumundadır.

5)Karmatilik

Ayni Mehmet Ali

D.F.İ.F.M. c.5. sy.22. sh.103,109.

Anılan çalışma zikri geçen konu ile ilgili 33 adetlik eserin bibliyografyasıdır.

6)İslam alemi salnamesi.

Ayni Mehmet Ali.

D.F.İ.F.M. c.5.Sy.22. sh.1,13.

Kısa denebilecek, Fransızcadan tercüme, çeşitli sahalarla ilgili bir İslam bibliyografyasıdır. Görüldüğü gibi o, bibliyografya konusunu önemsemektedir.

7)Altıncı felsefe kongresine dair.

Ayni Mehmet Ali .

D.F.İ.F.M.c.2. sy.7. sh.89.

Katılmış olduğu altıncı dünya felsefe kongresine ait gözlem ve oturumları değerlendirmektedir. Buraya kadar tanıtılan makaleleri intikat ve mülahazalarda vardır. Eğer oraya alınmamışsa gündelik konulardaki yazılar demektidir.

8)Hayatımızın kanunu ne olmalıdır.

Ayni Mehmet Ali

Milli Mecmua (15 günlük) c.10. sy.111.(İst.1928)

Ayni, söz konusu soruya "Hayat nedir? ve Reybilik bedbinlik la ilahilik nedir?" isimli eserleri paralelinde cevaplar veriyor.

9)Kamus-u felsefe hakkında.

Ayni Mehmet Ali.

İnt. ve Mülh. (İst.1923)

O dönemde bir heyet tarafından hazırlanan felsefe kavramlarından bazıları ile ilgili düşünce ve eleştirilerini ifade etmektedir. Ona göre İslam tasavvufu ile Hint mistisizmi arasında farklar vardır. Bu maddenin düzeltilmesini istemektedir.a.g.e.sh.4,11.

10)Tarih-i felsefe hakkında.

Ayni.

Buhur İsmail'in (Öl.?)Tercüme ettiği söz konusu eseri, tercüme hataları nedeniyle tenkit etmektedir. Hatalarını gösteriyor, eseri tercüme ederken İslam inançlarını dikkate almadığını beyan ediyor.a.g.e.s.sh.32,33.

11)Felsefe kitaplarımız.

Ayni.

Yine yazılan eserlerdeki tercüme hatalarını tenkit ediyor. Diğer taraftan felsefenin liselerde okutulmasını olumlu bulmaktadır. Ama "Darwinizm" gibi faraziyelerin, isbat edilmiş ilmi gerçek gibi taktim edilmesini tenkit etmektedir.a.g.e.sh.53.

12)Bergson felsefesi.

Ayni.

Burada Ayni Suphi Ethem'in (Öl.?)kaleme aldığı "Bergson felsefesi" isimli çalışmayı tenkit etmektedir. Ona göre eser tercüme iken te'lif gibi gösterilmeye çalışılmıştır. a.g.e.sh.78.

13)Filozof Wunt vefat etmiş!

Ayni

Ölümü dolayısıyle adı geçen zatın eserleri ve çalışmalarını anlatılmaktadır. (tecrübi psikoloji üzerine otorite olduğu anlatılıyor. a.g.e.sh.81,82.

14)Kepler (öl.1630) istikra tarikını ilm-i hey'ete nasıl tatbik etmiş?

Ayni.a.g.e.sh.107.

15)Hüseyin Kazım'ın lügatı.

Ayni.

Ayni,Türk diline olan katkısı nedeniyle bu çalışmayı methediyor.a.g.e.sh.112,113.

16)Türk dili.

Ayni.

Ayni alfabede en azından bir ıslahatı tavsiye etmektedir.(Daha henüz harf devrimi olmadan önce yazılmıştır.)a.g.e.sh.215,220.

17)Muallim Naci Şair mi degil mi?

Ayni.

Divan şiirini sürdürüşü nedeniyle onu tenkit ediyor. Bunu ağır bir dil ve terim yapısı sebebiyle yapmaktadır. Ayni, Cumhuriyet döneminde de Naci'yi tenkit etmiştir. Kanaatimize göre anılan durumda Muallim Naci'nin II.Abdul Hamit taraftarı oluşunun payı vardır.a.g.e.227,229.

18)Uğurlar olsun!

Ayni.

Azınlıklara yabancı mübadelesi dolayısıyla böyle diyor. Söz konusu ifadeyi Türk milletinin zor günlerinde işgalcilere karşı destekleri nedeniyle kullanmıştır.a.g.e.sh.235,237.

19)Anadolu'da Hristiyanlar.

Ayni.

Mehmet Ali Ayni, Anadolu'daki hristiyanların ırk olarak Rum kökenli olamayabileceklerini ifade etmiştir. Çünkü bir dönem hristiyan Peçenek Türkleri vardı. Onlar daha sonra ilgisizlik sonucu "Rumlaşmışlardır" ona göre.

20)Maymun.

Ayni

Tarihe geçen hayvanlar olarak Ashab-ı Kehf'in köpeği gibi, bir Yunan kralını ısırarak öldüren hayvanı ibretlik bir olay olarak anlatmaktadır. a.g.e.sh.244

21)Bazı iktibasat dolayısıyle.

Ayni.

Sosyal bilimler sahasında Necmettin Sadak,(Öl.1954) Ziya Gökalp, İzmirli İsmail Hakkı ve kendisi gibi zevatın tercüme veya te'lif olarak kaleme aldıkları eserlerin önemini vurgulamaktadır.a.g.e.221,222.

22)Nüfus ve siyaset.

Ayni.

Uzun süren savaşlar sonucu kırılan nüfusu hem kemiyet hemde keyfiyet olarak imarı önermektedir.a.g.e.sh.246,251.

23)İki bayram.

Ayni.

Ayni, I.dünya savaşı yıllarında Azerbaycan dönüşü uğradığı Tiflis'te sünni ve şiilerin grup taassubu nedeniyle bayramı ayrı kutladıklarını görmüştü. Bu sebeple Caferiye ve zeydiye ile sünnilik arasında hayata taalluk eden fazla bir fark olmadığını belirtmiş, birlik ve beraberliğin önemine işaretetmiştir.a.g.e.sh.230,233.

24)Şuur ve vicdan meselesi.

Ayni.

Konu ile ilgili kısa bir yazıdır.

25)Gülşen-i raz'a dair.

Ayni.

Rıza Tevfik'i Hanif ve ortadoks kavramlarını yanlış kullandığı için uyarmaktadır.a.g.e.sh.18,19.

B-Felsefi ve sosyo kültürel konulardaki görüşleri.

Mehmet Ali Ayni'nin dualist bir fikir yapısının olduğunu belirtmiştik. O, dini ve tasavvufi konularda akıl kıyas ve istidlal ile elde edilen bilginin yanında keşif ve ilhama da yer vermiş, onu benimsemiştir. Fakat dünyevi konularda ağırlıklı olarak aklı ön plana almış, duygusallığa, ilham veya keşfe fazla yer vermemiştir. Onlar ancak akli bir zemine oturabildikleri ölçüde, ancak konunun maverasında itici birer saiktir. Eğitim siyaset ve felsefe başta olmak üzere konu ilerledikçe görül konu ilerledikçe böyle olduğu görülecektir.

1)Felsefi fikirleri.

Ayni,nin felsefeye yoğun ilgi duyduğuna ilişkin,eserleri şahit olduğu gibi, yakın çevresi de şahittir. Denebilirki onun bazı konulardaki eserleri felsefe dışı olsa da referansları filozoflardır, felsefedir. Söz konusu yargıya eğitim ,siyaset ve ahlak ile ilgili eserleri şahittir. Fakat onun felsefi görüşlerini belirlemede bir takım güçlükler vardır. Örneğin demokrasiye ilişkin iki çalışması bulunmasına rağmen, onu istediğine ilişkin, çok net ifadelerine rastlayamadık.Onun yaptığı, asr-ı hazırda dünya milletlerinin demokrasiye doğru gittiğine işaret etmektir. Bazı ifadelerinde meşruti idareyi tasvip ediyor. Ancak, meşruti idarenin nasıl olacağı açık değildir. Kaldıki demokrasinin zaaflarını, aleytarlarını, tarafsızlığın bir gereği olarak aktarmaktadır. Belki bu konuda bize ilişkin, milli bünyeye uygun , sentez bir sistemi arzuluyordu,o. Tüm bunlar söz konusu meselede onun görüşlerinin tesbitinde olan zorlukları göstermeye yetmektedir. Felsefeye ilişkin görüşlerinin tesbitinde de benzer sorunlar bulunmaktadır. Felsefenin değişik boyutlarıyla ilgilenmiş olup, bazı çalışmaları ders notu niteliğinde yarımdır. Ayni, olay ve fikirleri, genellikle tarihi süreç içinde ele almaktadır. Ona göre felsefenin kökü eski şark dinlerindedir.(Mısır dinleri gibi.)

Felsefeyi şöyle tarif etmektedir: "Felsefe, insan aklının cismani ve ruhani alemin ahvalinden haberdar olmak

için muhtelif devirlerde vuku bulan ikdamat ve teşebbusatıdır." [103] Bu tarife göre felsefenin sahası hem varkıklar dünyası(Fiziki alem) hem de meta fizik alemdir. Özellikle tanrı konusu. Kısacası felsefe aklın vasıtalığında alem ve onun müsebbibi hakındaki arayıştır, bilgi elde etmektir, onu açıklamaktır. Anılan tarifte vurgulanan bir diğer husus, tarihi süreçtir. O, söz konusu sebeple başlangıçtan günümüze felsefenin tesbitlerine, doğru veya yanlışına bakmaksızın, hakettiği değeri vermiştir. Görüldüğü gibi felsefe için burada geniş bir hoş görü var. Bu anlayış, biraz izaha muhtaçtır.

Onun bu konuda, "İlim müslümanın yitiğidir" prensibince hareket ettiğini söyleyebiliriz. Benzer metot, üzerinde çalışma yaptığı diğer ilmi ve kültürel konular için de geçerlidir. Osmanlı devletinin, belirtilen noktayı kavrayamadığı ve bunun için yıkıldığı, şeklindeki yargıyı o da benimsiyor.

Onu felsefeye yönelten diğer bir güçlü amil, batıdaki ateist, varoluşçu ve materyalist akımların, sebep veya gerekçeleri bizim toplumumuzda olmamasına rağmen, bir takım aydınlar tarafından, ifade edilen düşünceleri yayma girişimleridir. İzmirli'nin belirttiği gibi felsefeye (Ayni için zararlı felsefi akımlar) karşı koymak için de felsefe yapmak zaruridir.

Başka bir amil, Osmanlı devletinin ykılış sebebi olarak skolastikleşme gösterilmiştir. Skolaştikleşmenin en bariz sebebi felsefeden uzaklaşılmış oluşudur. Ayni, söz konusu durumun çok iyi farkındadır. O halde felsefeyi zararlı görmemeli, bilakis, bir araç olarak olumlu yönde kullanmalıdır.

Tüm bu izahların yanında o, felsefenin faydaları meyanında şu noktaları da ifade etmiştir:

a)Basit düşünceler için bile insanın ne kadar emek ve zaman harcandığını görmeyi, felsefe sağlar.

b)Felsefe tarihi, evvela tarihin kendine hizmettir.Yani

---

[103]Ayni, M.Ali, Tarih-i Felsefe, sh. 3. (İst.1330)

tarihi araştırmak için, ileri sürülen gerekçeler, onun faydaları, felsefe tarihi için de söz konusudur.

c)Bir kavmin veya milletin edebiyatına, mezheplerine, dinlerine etki yaptığından, anılan konuların anlaşılmasında yardımcı olur.

d)İçtimai hayatta tuttuğumuz yolun nereye varacağını kestirmemize yardımcı olur. Böylece biz geçmiş milletlerin düştüğü hatalardan korunmuş oluruz.

e)İnsan aklının tabi olduğu kanunları keşfe yardım eder.[104]

f) Yine ona göre felsefe uluslararası ilişkilere katkı sağlar.(6.felsefe kongresine katıldığı hatırlanmalıdır.)

Görüldüğü gibi o, felsefenin faydalarını kabul etmektedir. Ancak, sözü edilen ifadelerden onun her tür felsefeyi kabul ediyor, anlamı çıkarılmamalıdır. Ona göre, insanın ruh ve akıl dünyasının temel esaslarına ters gelişmiş, felsefenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Bunun için ruh ve akıl dünyamızın gerçeleriyle çelişen, insanı umutsuzluğa sürükleyen, toplumda kaos ve anarşiye sebep olan, hayatı çekilmez bir şekle sokan fikirlerle mücadele edilmelidir. Bunun zıddı olarak insana yaşama aşkı veren, zorluklar karşısında direnmeye katkı sağlayan düşüncelere kucak açılmalıdır.

Varoluşçu, ateist-mataryalist, pozitivist, anlayışlar kainatın tesadüfen varolduğunu ifade etmişlerdir. Fakat tesadüfi de olsa varlığı izah ederken bir metodoloji ve mantık örgüsü içinde, konuyu ele aldıkları gerçeği teslim edilmelidir. Darwin biyolojik hayatı "Selexion" prensibiyle izah etmektedir. Sözü edilen prensibe göre canlı varlıklar arasında bir hayat mücadelesi varıdır. Selexion, güçlünün zayıfı ayıklamasıdır. Böylece güçlü yaşamaya devam ederken zayıf ayıklanmış olmaktadır. Varoluşçu filozoflardan Nietzsche ise, sözü edilen anlayışa paralel olarak, "Güç" prensibiyle hayatı izaha çalışıyor. Ona göre içinde bulunduğumuz alemde varlıklar bir güç (Biriktirme) mücadelesi içindedirler. Bu bir

---

[104]Ayni, Tarih-i felsefe, sh.4;5.

savaştırki, galip olan yaşar, kaybeden, yaşama hakkını yitirir. Halbuki Ayni'ye göre, yaşadığımız hayatın devamı için barış ve sükuna ihtiyaç vardır. Toplumsal barışın en temel esaslarından birisi ahlaktır. Ahlakın temeli savaş değil, şefkat ve merhamettir. O halde sözü edilen anlayışlar, ahlakı temelinden sarsan, dolayısıyla toplum ve ferdi kaosa sürükleyen fikirledir.[105] O halde bu akımlarla mücadele edilmelidir.

Yine Ayni' ye göre söz konusu akımlar tanrı alem ilşkisini izah edememişlerdir. Tanrı'nın varlığını reddedip, sonra insandaki fıtri Tanrı inancının yerini dolduramamışlar, böylece insan, metafizik manada büyük bir destekten mahrum kalmıştır. Ayrıca insan geçmiş ve geleceği gözönüne alınmaksızın(Nereden gelip, nereye gidiyoruz?) sadece içinde bulunduğu ortam ile yorumlanmıştur. -Anılan felsefi akımlar için bu zorunludur.- İnsan için yegane amaç yaşamak olmaktadır. Yaşamak içinse ne grekiyorsa yapılmalıdır. Yaşamı tehlikeye sürükleyen her tür faaliyetten uzak durulmalıdır.Bu durum, insanı, ona göre hem şüpheciliğe(Reybilik)hem de bezginliğe, karamsarlığa(Bedbinlik)sevketmektedir.[106] Diğer bir husus sözü edilen fikirler güçlüye bir yaşama aşkı verse bile, bir biyolojik realite olan zayıfları gözardı ediyor, onları, toplumdan tecride, kabuğuna çekilmeye zorluyor. Bu gerekçelerle anılan fikri akımlar şu sorunlara yol açmaktadırlar:

a)Sözü edilen tipler, korkak olurlar. Bir yere kapanır, dış dünya ile irtibatları olmaz.(Tevfik Fikret'in sekiz yıl aşiyanda kaldığı hatırlanmalıdır.)

b)Şüpheci olurlar. Kendilerinden başka kimseye güvenmezler.

c)Teşebbüs etme, başarma kabiliyetlerini yitirirler.

d)Böyle bir insan hiç bir şeyden tat almaz. Sonuçta karamsarlık onun için vazgeçilmez bir durum olur.

---

[105]Ayni, İnt. ve Mülh. sh. 211.

106. Reybilik bedbinlik la ilahilik nedir? sh. 48, 52.

e)Sürekli karamsarlık, insanın hem beden hem de ruh sağlığını kemirir. Sonuçta intihara kadar sürüklenmesi mümkündür.[107] Bir mücadele adamı olarak Ayni sözü edilen anlayışları reddediyor. Hayatın getirdiği zorluk ve güçlükleri aşmayı, denemeyi tavsiye ediyor. O, kendi düşüncesinin sağlamlığını kanıtlama gayesiyle, müsbet ilimden, felsefeden, tasavvuftan, deliller getirmeyi denemektedir. Öyleki yaşadığı dönemde toplum tarafından ateist akımlarla ilgili fikirleri nedeniyle, otorite olarak meşhur olmuştur.

Ayni Problemi böylece ortaya koyduktan sonra çözüm planında, bir takım fikri teşebbüslerde bulunmuştur. Tenkit etmiş olduğu akımları, ona göre anılan düşüncelere sevkeden etkenlerin birisi kuşkusuz "Şer" problemidir. Şer Probleminde o, Leibnitz'in(Öl.1716) tesbitlerine katılmaktadır. Leibnitz'e göre metafizik orjinli şer problemi yoktur. Bu durum, Tanrıdan başka her şeyin eksik oluşundan ileri gelmektedir. [108] Fenelon'un (Öl.1715) ifadesine göre, eğer varlıklar naeksik olsalardı, mahluk değil halik olurlardı. Bu ise bir ilahlar dünyası demektir. Şu halde içinde bulunduğumuz alemin, tanrıdan başka, eksik olması temel vasfı, hatta gereğidir.Ayni ilave olarak, "Ekabir-i sofiyeye göre mutlak batıl ve mutlak kötülük yoktur." sözünü aktarıyor. Bize göre zıt gibi görünen aslında mutlak zatın muhtelif esmasının tecelisinden başka bir şey değilir. Kainatta külli bir dengnin tesisi için cüz'i bir takım ihtilaf gibi görünen tezahürler olabilir. Görüldüğü gibi onun fikirleri karşı tarafın fkirlerinden zayıf değildir.

Ayrıca adı geçen fikir akımlarının tavırlarında haksızlıklar olduğunu düşünen Ayni, onların hayvanlar aleminde cari olan kanunları, insanlık alemine ithal ettiklerini beyan etmektedir. Bu ise açık bir mantık hatasıdır. Olan fenalıklara rağmen geneli itibariyle kainatta kaos değil bir gaye ve nizam vardır. Yine olan fenalıklara rağmen, onları unutturacak

---

[107]a.g.e. sh. sh.48, 52.

[108]a.g.e. sh. 54.

güzellikler mevcuttur.O, bir yazısında, "İnsan zevki için, kırlarda dolaşan suçsuz ceylanları öldürürken, hiç adaletten bahsetmez. Ancak kendisi sıkışınca Tanrı'nın adaletinden şikayetçi olur." diyerek pratik izahları da denemektedir. Ayni'ye göre ateizm insanda böyle açmazlara sebep olurken, insan aklını tatmin edici izahlar geliştirememiştir. O halde insanoğlu bilinen en güçlü gerçeği kabul etmelidir. Böylece sukun ve itmi'nana yönelmelidir.

Ayni, kendi düşüncesini izahta zaman zaman zorlanarak, "Hilkat ve kaderin sırrını çözmek imkansızdır." gibi sözler sarfetmiştir. Yine kendi düşüncesinin bir parçası olan Ahiret konusunda, "Benden bu konuda izah beklemeyin." derken, bunu Tevfik Fikret'e yazdığı reddiyenin mantığı açısından söylemiştir. Bunun yanında Ayni, sözü edilen eserinde bir takım mantık hatalarına düştüğü gerekçesiyle tenkit edilmiştir. Anılan çelişki,şiir ve sanat olgusuna dayanan, dolayısıyle akla hitap etmeyen bir hususun akıl ve mantıkla cerhedilmesi çelişkisidir. Söz konusu tenkit, belirli bir yere kadar haklı olmakla beraber, yine de tümden haklı olduğu söylenemez. Çünkü Tevfik Fikret'in yaptığı akıl ve felsefe ürünü bir sahada, şiiri kullanmaktır. Ayrıca Ayni sözü edilen problemden ziyade, onun pratik tezahürleriyle ilgilenmiştir. O, " Ateizmin korkaklaştırdığı, pısırıklaştırdığı bir nesille, yıkık bir milleti nasıl ayağa kadıracağız, problerimizi nasıl aşacağız, Uygar milletlein seviyesine nasıl çıkacağız?" demek istemektedir. Onun tenkitleri daha çok bu noktada yoğunlaşmaktadır. Ona göre bize bezgin gençler değil,ateşin, enerjik gençler lazımdır.[109]

Varoluşçu , ateist, pozitivist akımlara, anılan temel itirazları yanında, Kant'ın(Öl.1804) ahlak ilkesi,- Dolayısıyle Tanrı anlayışının kaynağı- Descartes'in insan benliğinin derinlerinde bulduğu ilk prensip -Cogito- Prensipleriyle de karşı çıkmıştır. Tenkit ettiği düşünceler, insan benliğine, toplumsal yaşama, hukuk fikrinin kaynağına, v.d. aykırıdır, terstir. Dolayısıyle anılan sebeplerle de

---

[109]Ayni, İnt. ve Mülh. sh.199,202.

onların fikirlerine karşı çıkılmalıdır.

Fakat tam bu noktada onun, rasyonalist felsefeye, İslam felsefesi ve Yunan felsefesinin meşşaiye kollarının varlığı izah ve yorumlama anlayışlarına yanaşmadığını görüyoruz. Hatta öyle görünüyorki o, Kant'a sözü edilen noktada daha yakın görünmektedir. Böyle bir kanıya yol açan şu sözleri ilginçtir: "Descartes'in düşüncesinin eser müessir, sebep sonuç ile doğal olarak Tanrı'nın varlığını isbata gittigi açıktır. Ancak adı geçen zat, kendi mantığının bir geregi olan Tanrı'nın sebebi kim? veya ne? sorularından kaçmaktadır." [110] Yine Descartes'e "Kemalin kaynağı Tanrı" sözünden dolayı, "Noksanın kaynağı ne? diye sorulur" diyor. Ayni'ye göre söz konusu felsefe bir çok problemler içemeliki, o bunlara yanaşmasın,tenkit etsin. Bütün bunların yanında onun, rasyonalist felsefenin izah ve açıklamalarında ortaya çıkan, Tanrı kainat dualizmi, veya alemin oluşumunda ilk madde ilk prensip gibi felsefi problemleri göz önüne aldığı anlaşılmaktadır. Aslında yukarıdaki tenkitlerinin sebebi olan söz konusu durum, önemlidir. Normalde bir çok konuda rasyonalist felsefeden istifade ettigi halde neden ona yönel miyor? Veya onu niçin kendine düşünce edin miyor? Buna karşın vahdet-i vücutçu, panteist bir çizgiyi takip ediyor. Tasavvufi görüşleri meyanında onun, vahdet-i vücut=Panenteizm, anlayışında olduğu vurgulanmıştı. Vahdet-imutlaka= panteizm fikrinde olmadığı ayrıca belirtilmişti.Vahdet-i vücut fikri benimsenince, deteminist felsefenin (Sebep,sonuç) "Tanrı'nın sebebi ne?" veya "Onu kim yarattı?" gibi soru veya problemleri aşılmış oluyor. Çünkü görünen mahlukat zat-ı mutlakın esma ve sıfatının bir tecellisisidir, yansımasıdır. Kainat gerçek manada bir varlık degil,gerçek varlığın bir gölgesisidir. Ayrıca ilk yaratma anında Tanrı ve ilk madde (Heyula,öz ilk madde)problemi ortadan kalkmaktadır. Çünkü sözü edilen düşünceye göre tanrı ve alem iki ayrı öz degil tek özdür. "Kemalin kaynağı Tanrı"diyen Descartes'e, "Noksanın kaynağı ne? diye sorulur." derken bizim yukarıdan beri izah ettigimiz

---

[110] Ayni, Tarih-i fels. sh.61, 63.

fikrin doğruluğu bariz olarak görülmektedir. Halbuki onun fikrine göre tecelli eden esma ve sıfattır. Bir tarafta Celali tecelli görünürken, diğer tarafta Cemali tecelli görünmektedir. Bir tarafta Hadi, diğer tarafta Mudıll ismi var. İfade edilen fikirler ona göre her konuda ikiliği gidermektedir.[111] O nedenle "Şeyhi Ekber'i niçin severim?" isimli eserde, kainatta hayat olduğunu, eşyanın ne arttığını, ne de eksildiğini, -Çünkü eşyanın hakikatı zat-ı ilahideki ilimdir,- o halde eşya ne vardan yok olabilir, ne de yoktan var olabilir. (İbn-i Arabi'ye göre alem en mükemmel haldedir, bundan ne fazla mükemmel olabilir ne de eksik) Ve tüm bu özellikler yüce yaratıcının özellikleridir. O nedenle böyle bir birlik içinde olduğu görülen ve ifade edilen düşüncede, "Madde var mıdır yok mudur? ezeli midir hadis midir? alem neden yaratıldı?" v.b.gibi soruları düşünmeye lüzum yoktur.[112]

Ayni'nin bu kadar büyüttüğü rasyonalist felsefe ile ilgili tenkitleri yanında, insanın aklına ister istemez, "Acaba onun benimsediği vahdet-i vücutçu anlayışın hiç mi problemi yok?" sorusu takılmaktadır. Ayni bunun farkında olarak, tarih boyu anılan düşünce ile ilgili gelişen itirazlara hoş görü ile bakıyor. Fakat kasıtlı, aşağılayıcı ve felsefi ciddiyetten uzak ön yargılı tenkitlere gelince söz edilen hoş görüsü daralmaktadır.

Gerek Ayni'nin gerekse Mehmet Aydın'ın belirttiği problemler için o, insan aklının her şeyi çözemeyeceğini belirterek,[113] "Herkes meşrebine göre bir tecihte bulunsun" demiştir. Bu onun konu ile ilgili itirafını ortaya koymasıdır. Ayni'ye göre Descartes' te benzer itirafta bulunmuştur. Ayrıca "Hayat sırrı gibi bazı konularda dinin imdadı olmadan sorun aşılamaz." demektedir. "Din, aklın

---

[111]Ayni, Ş.E.N. sh. 190

[112]Akdemir, E. Müslim, Mehmet Ali Ayni ve Felsefesi, sh. 48.(Erzurum.1992)

[113]Ayni, Ş.E.N. sh.192, 193.

bittiği yerde başlar" ifadesi de aynı paraleldedir. Görüldüğü gibi onun anılan sözleri, tartışmacı üslubundan oldukça uzaktır. Şu halde Descartes karşısında yaptığı cesur itiraz pozisyonuna kendisi düşmüştür,diyebiliriz.

Ayni'nin felsefe anlayışının üçüncü basamağında İslam felsefesine değinmemiz icap etmektedir. Ona göre İslam felsefesi bir çok açılardan orjinal özellikler içermektedir. Nitekim ona göre batıyı etkileyen başlıca müslüman müellifler İbn-i Sina,Gazzali,İbn-i Arabi ve İbn-i Rüşt 'tür. Eğer İslam felsefesi orjinal özellikler taşımasaydı batıyı etkileyemezdi. O halde müslümanlar en azından mevcut felsefeyi ilerletmişlerdir. Ayrıca yaşadığı dönem için oldukça ileri olan, bu gün bile tartışılan"İslam felsefesi var mıdır yok mudur?"[114] Konusunda şu mulahazalarda bulunmuştur: "Yunan'dan tıp, matematik, mantık v.b.gibi konuları içeren tercümeler yapılmıştır. Aristoteles'in Platon'un Pitagores'ın eserleri kamilen tercüme edilmişken, Homeros'un Aristofan'ın komedileri veya trajedileri tercüme edilmedi.[115] Yani daha işin başında bilinçli bir tercih söz konusudur. Müslümanların yaptığı tercümeler, İslam esaslarının açılımına katkı sağlayacak çalışmalar niteliğindedir. Ona göre Kindi ve Farabi başta olmak üzere bir çok müellifin orjinal yönleri bulunmaktadır.

Ayni batıya olan tesir konusunda,"Önce İslam felsefesi ortaya konmalı." demektedir. Bu konuda bazı şeyler söylemişse de ciddi bir değer ifade ettiğini söylemek mümkün değildir.

2)Siyaset ve laiklik anlayışı.

Mehmet Ali Ayni, mülkiye mezunu olup asıl mesleği idarecilik tir. Söz konusu meslekte valilik derecesine kadar yükselmiş, sahasında ödüller kazanmış, eserler kaleme almıştır. Onun sözünü ettiğimiz konudaki fikirlerine, Osmanlı döneminden başlamak gerekmektedir. Ayni, bazı padişahları taktir etmekle beraber, saltanat sistemine temelden

---

[114]Nasr, S. Hüseyin, İzlenim, Aylık dergi, c. I, sy.3, sh.35. (İst.1993)

[115]Ayni, M.Ali, Muallim-i Sani Farabi, sh.11.(İst.1332)

karşıdır. Halk ve devletin Padişahın mülkü ve kulları anlayışını şiddetle tenkit etmiş, anılan durumun İslama ters olduğunu beyan etmiştir. II.Abdül Hamit döneminde basılan eserlerinde padişaha iltifatlar yağdırırken, onun tahttan indirilişiyle birlikte, bilhassa cumhuriyet döneminde sert tenkitler yapmıştır. Onun itirazlarının başlıcaları hürriyetlerin kısıtlanması ile keyfi davranışlar konusudur.[116]

Daha sonra ittihat ve terakkiye duyduğu sempati, II.meşrutiyete alabildigine verdiği desteğe dönüşmütür. Ne varki o da, bir çokları gibi sözünü ettiğimiz meselede hayal kırıklığına uğramış,ittihatçılar onu idare mesleğinden uzaklaştırmışlardır.

Ayni'nin ittihatçılara tenkitleri, tutarsız idareleri, azınlıklara verdikleri tavizler, "Unsurların ittihadı" gibi hayali emeller, azınlıkların her birine verilen kilise özerkliği gibi hususlardır. Ona göre Rumeli'nin elden çıkış sebeplerinin en büyüğü kilise konusundan doğmuştur.[117]

Ayni cumhuriyete umutla bakmıştır. Yaşadığı bazı olumsuzlukları(Fikirleri açısından) -Darul fununun ilahiyat fakultesinin kapatılması, 6.dünya felsefe kongresine gittiğinde harcırahının tam ödenmemesi gibi hususlar- vatan sevgisiyle sineye çekmiştir.

Mehmet Ali Ayni, açıkça ifade etmese de demokrasiye meyilli görünmektedir. Şu ifadeler bunu anlatmaya yeter: "Şimdi de demokrasiyi beğenmeyenler var. Bazı monarşi ve aristokrasi taraftaları, yaratılışta olmayan eşitlik sonradan nasıl olur?" derken, o, "Varolan fark uçurum mu olsun?" diye karşılık vermektedir. Ancak o, demokrasinin zaaflarına da işaret etmiştir: "Demokrasi hükümetlerin en güzeli ama,onun da eksikleri var. Hürriyetler kötü ellerde herkesin herkesle kavgası olabilir." derken bu görülmektedir.

---

[116]Ayni, M.Ali, Demokrasi Nedir? sh. 46. (İst.1934)

[117]Canlı Tarihler, sh. 19.

Onun tercüme ettiği"Hükm-ü cumhur" isimli eserin ana teması demokrasi rejiminin fazilet olduğu ilkesine dayanıyor. Fazilet ise rejimi ayakta tutan, eğitim, ordu, sağlık, ahlak, hukuk v.b. gibi kurumların faziletli olmasıyla mümkündür.Aksi taktirde sadece rejimin bir mana ifade etmediği vurgulanmıştır. Anti parantez şu tesbit ifade edelimki, Osmanlı devleti demokratik bir rejim olmadığı için batmış değildir. O, demokrasiyi anlamlı kılan yukarıdaki temel değerlerin, aşındığı, çürüdüğü için çökmüştür. Bütün bunlardan sonra Ayni'nin diğer çalışmalarını da göz önüne alarak, nasıl bir rejim arzuladığı konusuna gelebiliriz. O, içinde bulunduğu dönemde, cumhuriyet idaresinin tam demokratik olmadığını bilemeyecek bir konumda değildir. Milli kültür ve medeniyetimizin önemini belirten bunca çalışmanın yanında, mahza ithal bir demokrasi anlayışının milli bünyeye uymayacağının farkına varamayacağı düşünülemez. Demokrasinin de zaaflarını ifade ettiğine göre, o, milli bünyemize uygun, tarih ve medeniyetimizle bütünleşmiş, bizim kalkınma yolundaki mücadelemize katkı yapacak, bilimsel verilere açık, parlementer, sentez, bir sistemi savunmuştur, demek mümkündür.

İdarecilik hayatında, başarılarının sırrı olarak adaleti elden bırakmamak, halkın işini günü gününe yapmak, üst makamlarla temas halinde olmak, ayrım yapmamak gibi hususları zikretmiştir.

Diğer İslamcı müelliflerden bir kısmının aksine o, İslam hukukuna Osmanlı dönminde her şeyin uyarlanması zorluğuna işaret etmiş oluşudur. Ancak bu noktada İslam hukukuna tümden karşı çıkmış olduğu anlaşılmamalıdır. Böyle bir anlayışa sevkedecek ifadeleri yoktur. Onun vurgulamak istediği, hakkında açık bir delil bulunmayan konularda, çağdaş bilim ve teknik ile, diğer sosyo-kültürel gelişmelerden faydalanılması arzusudur.

Anılan konular çerçevesinde, laikliğe sempati ile baktığını söylemek durumundayız. Bu husus "milliyetçilik" isismli eserinin sonundaki bir bölümden açıkça anlaşılıyor. (Sh.391) Ayni hilafetin dini ve akli delili bulunmadığına ilişkin delillere katılıyor. Ve İslam tarihinde hiçbir

dönemde kitaplarda yazıldığı şekliyle hilafetin bulunmadığını vurgulamaktadır.[118] Onun bu ifadeleri siyaset anlayışına ışık tutan görüşlerdir.

Zikri geçen ifadelere göre o, cumhuriyet rejiminin yeni dönemdeki yapılanmasının geneline olumlu bakmıştır.

3)Milliyetçilik ve Ayni.

Ayni'nin bazı samimi dostlarının aksine (Musa Kazım ve Babanzade A.Naim bey) milliyetçi oluşu önemli bir özelliğidir. O, milliyetçiliğe Yanya'daki (Arnavutluk) görevi esnasında Arnavutların, kendi topraklarında Türk unsura karşı tepeden bakarak milliyetçi tavırlar göstrmesi nedeniyle,milliyetçiliğe yönelmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde İstanbul'da kurulan Arap kulüplerinin Türkleri almamalarından bahsetmektedir. Görüldüğü gibi onun milliyetçiliğe yönelmesi biraz da tepki sonucudur. Onun ifadesine göre Osmanlı devletinde önce gayri müslim unsurlar, daha sonra Türklerin dışındaki müslüman unsurlar milliyetçiliğe yönelmişlerdir. O nedenle Türklerin milliyetçilik yapmamalarının bir anlamı kalmamıştır.

Ancak onun milliyetçilik anlayışı şovenist bir milliyetçilık değildir. Ona göre Türklerin millet olmasındaki en büyük amil İslamiyettir. Türkler bir çok dinlere girmelerine rağmen, hiç birine ısınamamışlardır.İslami dönemde, bozkırın aktivite gerektiren hayat tarzı ile, İslam dininin "Cihat" anlayışı örtüşmüş, böylece Türk milletinin millet olma yönünde önü açılmıştır.[119] Ayni kendi döneminde ulemanın milliyetçiliğe soğuk baktığını ifade etmiştir. Ulama İslamda ırkçılığa açık kapı olmadığı için, İslam kardeşliğini zedeleyeceği gerekçesiyle, anılan davranışı sergilerken, o, onları cerhetmektedir. Ancak bir dönem kendisi de aynı fikirleri taşıyordu. Onun Halvetiye silsilesini yorumlarken daha panislamist bir düşünce içinde olduğu görülüyor.[120] Ayrıca aşırı milliyetçi tavırları olan İran'lı şair

---

[118]Ayni, Milliyetçilik, sh. 393, 396.

[119]a.g.e. sh. 9

[120]Ayni, H.Bayram-ı Veli, sh. 60.

Firdevsi'yi(Öl.1020) yeriyor. Türk olupta eserlerini Arapça veya Farsça verenleri, o dönemin ilim dili oluşları sonucu musamaha ile karşılıyor. Fakat kendi ırkdaşlarını ilimden nahrum edişleriyle de tenkit etmektedir. Özetlememiz gerkirse o, İslam kardeşliğine zarar vermeyen, aşırı ve şovenist olmayan bir milliyetçiliği benimsemiştir.

4)Batı kültürüne karşı tutumu.

Batı kültürüne karşı tutumunu tahlil ederken, müsbet ilim ve teknik meselelerin konunun dışında olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Mehmet Ali Ayni, toplumsal büyemize ve milli kültürümüze uyarlanmak, veya uygun olmak kaydıyla kültürel alış verişe olumlu yaklaşmaktadır. Ona göre bir yazar veya müellif "Roman" konusunda usta olmayı düşünüyorsa,batı klasiklerini okumak durumundadır."Tarih-i edeb-i alem" isimli tercüme söz konusu anlayışın bir parçasıdır.[121] O, batı felsefesini kendi düşüncelerini temellendirme hususunda geniş ölçüde kullanmıştır. Sözü edilen tutum, İslami ve tasavvufi fikirler için bile geçerlidir. O, bu konuda "Aklın yolu birdir" prensibince hareket etmiştir. Batı kültürünün insani, müsbet yönü için musamahakar ve olumlu bir tavır içinde olmasına karşın, dini, ahlaki,milli konulardaki kültürel alış verişe karşı çıkmaktadır. Hiç bir süzgeç ve kritere tabi tutmaksızın, milli bünyeye uyup uymayacağı araştırılmadan, motamot kültürel alış verişe karşı çıkmıştır. Kısacası o, kendi kültürünü ilerletmek için batı kültürünü almaya taraftardır.[122] Onu bu konuda haklı bulmamak mümkün değildir. Çünkü batı kültür ve medeniyetinin de kendi içinde birçok arıza ve problemleri vardır. Eger motamot bir kültürel alış verişe gidilirse onun arıza ve problemlerine düşülmüş olunur. Daha önce "makaleleri" bölümünde işaret edildiği gibi, Hristiyanlık hilkat konusunu yanlış tasvir ettiği için çağlar boyu aşılmaz ve onulmaz arızalara sebep olmuştur. Yine

---

[121]Lavasse, E. Küçük Tarih, Terc. Mehmet A.Ayni, sh. 46,84. (kast.1317) Lolie, F, Tarih-i Edeb-i Alem,terc. Mehmet A. Ayni, (Kast. 1319)

[122]Aksüt, sh.372.

Hristiyanlığın tanrı anlayışındaki sakatlıklar ile (Ona göre)ateizm arasında ciddi bir bağ sözkonusudur.[123]

Yukarıda anılan sebep ve gerekçelerle, Dante'nin (Öl.1321) "İlahi komedi" isimli eserini "Okumayan aydın olamaz." mantığına karşı çıkmıştır. Ona göre söz konusu eser, bir müslüman için çok ta aydınlatıcı bir eser değildir. Aynı duygu ve maksatlarla, ülkemizde açılan yabancı okulları misyonerlik üsleri olarak gördüğü için tenkit etmiştir. İdareciliği döneminde, misyonerlik faaliyetlerini denetlemeye çalışmıştır."Ahlak anlayışında" ifade edildiği üzere," pozitif ahlak" isteklerine karşı koymuştur.Kadın ve kızların batı tarzı giyim ve davranış göstermelerine, hep aynı gerekçelerle karşı çıkmıştır.[124] Kısaca o Görüldüğü üzere inaç ve ahlaka ters olmayan veya taalluk etmeyen kültürel alış verişe açıktır.

5)Müsbet ilimlere bakışı.

Müsbet ilim ve tekniğin bir dönem ikinci plana atılması Osmanlı devletinin çöküşünün en güçlü etkenlerindendir. Ayni başta olmak üzere, son dönem Osmanlı münevverleri söz konusu durumu farketmelerine rağmen, olanların önüne geçememişlerdi. Ayni, bu bağlamda Osmanlı medreselerinde felsefe, mantık v.d. ilimlerin okutulmamasını tenkit etmektedir. O, sözü edilen ilimlerin bilinmemesi halinde, diğer İslami ilimlerin doğru dürüst anlanamayacağını Katip Çelebi'ye(Öl.1658) dayanarak ifade etmiştir. Örnek olarak İslam hukukunun bir bölümü olan feraiz (Miras) ile matematik arasındaki bağıntıyı zikretmektedir.

Müsbet ilimlerle ilgili tavrının tesbitinden sonra, daha önemli bir yönüne dikkat çekmek durumundayız. Ayni kendisi bizzat müsbet ilimlere pratik katkı yamıştır. Nitekim "Ziraat dersleri, Malumat-ı nafiai fenniye gibi okul kitapları, basit bile olsa sahasının uzmanı olmayan bir şahıs açısından küçümsenmeyecek bir katkıdır. Ayrıca Elazığ valiliği esnasında

---

[123]Ayni, D.F.İ.F.M. c. sy. 142, 150.(İst.1925)

124. Aksüt, sh. 431, Ayni, İnt ve Mülh. sh. 21.

,modern tarım araç ve gerçlerini getirterek uygulamaya yönelik faaliyetler yapması, dikkate değer çalışmalardır. O, sözünü ettiğimiz konuda "İlim müslümanın yitiğidir" prensibince hareket etmiştir.

Müsbet ilimlerle ilgili olumlu tavrı, onun dini ve tasavvufi fikirlerine dahi yansımıştır. Bahsi geçen bölümde görüldüğü üzere vahdet-i vücut anlayışı, fizik, kimya, veya fizyoloji gibi ilimlerden alıntılarla desteklenmeye çalışılmıştır.[125] Onun böyle davranması çok fazla orjinal bir davranış olmamakla beraber, yine de zikre değer bir husustur.

6)Mütercimliği.

Ayni'nin yirmiye yakın eseri fransızcadan tercümedir. O nedenle fransızcayı mükemmel olarak bildiğinde kuşku yoktur. Cumhuriyetin ilk yılalarında, bir çok müellifin ilmi ciddiyetten yoksun tercüme hata ve yanlışlıklarını, delilleriyle beraber isbat veya tenkit etmiştir. Onun fransızcaya olan vukufunu yabancı otoriteler bile itiraf etmişlerdir. Tasavvufi eserleri" bölümünde görüleceği üzere, "...Türk müellifin fransızca uslubu bir çoklarının yabancı olduğu,en mükemmel Avrupa filozoflarının seviyesindedir..." denmektedir. Biz tercüme eserlerinin orjinallerini bulamadığımız için gereken mukayeseyi yapamadık.

7)Ayni'nin Şairliği.

Gençlik ve öğrencilik yıllarında Recaizade Mahmut Ekrem'in telkin ve tesiri ile, şiirle ilgili bir dergi çıkar masına karşın, şiir kitabı yoktur. Fakat İbn ül Emin Mahmut Kemal İnal onu, son asır Türk şairleri arasında göstermitir. Fakat yine de o büyük bir şair değildir. Bazı vesilelerle söylemiş olduğu kıt'a veya beyitleri vardır:

Gelmesin kalbine gurur Ayni
Kendini gör misal-i mur Ayni
Kibri sevmez Cenab-ı Hak asla
Affolur başka her kusur Ayni
Dest-i saki-i murtazadan iç.
Mey-i mahviyye-i tahur Ayni.

---

[125]Ayni, Mehmet Ali, Hayat Nedir? sh.34.

Dizelerini Balıkesir'e tayin olduğunda yapılan şaşalı karşılama esnasında söylemiştir.[126] Hanımı öldüğünde ise şu beyti söyleiştir:

Bilmem kime eyleyeyim tazarru.
Bilmem kime Eyleyeyim takaza.

8)Eğitim Anlayışı.

Ayni uzun yıllar maarif hizmeti vermiştir. Bazı eserleri bu sebepledirki ders kitabı özelliği taşımaktadır. O, bu eserleri ders kitabı olarak kalame almak "durumunda" kalmıştır. Çünkü okullaşma yeni olduğundan, bir çok dersin kitabı bulunmuyordu. Uzun yıllar eğitime verdiği hizmetin sonucu olarak, eğitim ile ilgili dikkate değer fikirleri vardır. Bu sebeple, Osmanlı maarif sistemiyle ilgili dönemin vekillerine, nazırlarına, raporlar yazmıştır. Onun eğitim anlayışı da sentezcidir, diyebbiliriz. Bu kısaca kendi manevi değerlerimiz ile, batının tartışmasız elinde bulundurduğu müsbet ilimlerinin kaynaştırıldığı bir sentezdir.

Ona göre, yeni ve çağdaş okullar açılırken eski eğitim kurumlarımız dışlanmamalı, bilakis programları yenilenmeli,mezunlarının iş bulacak şekilde yetiştirilmeleri sağlanmalıdır. Aksi takdirde eğitimde umulan netice alınamaz. O, eğitimin milli olmasında ısrar etmiştir. Milletin,birer misyoner ocağı olduğunu söylediği okullara rağbeti, ilgisi, kaliteli okullar açılarak önlenmelidir. Bunun için ihtisasa saygı edilmeli her ders için kitap yazılmalıdır.

Eğitim sadece dünyevi veya dini olmamalıdır.[127] Kısaca insanın hem ruhhuna hitap eden,hem de beynine hitap eden bir eğitim uygulanmalıdır. Çocukların umutsuz, pısırık, korkak yetişmemmeleri için, ateist yazarların fikirleri ders kitaplarına alınmamalıdır. O, her gittiği yerde,hangi bölgede olursa olsun, görevi ne olursa olsun, mutlaka eğitimle şu veya bu şekilde ilgilenmiştir. Balıkesir mutasarrıflığı esnasında açtığı okullar, ile Trabzon valiliği esnasında

---

[126]Canlı Tarihler, sh. 45.

[127]Ayni, İnt.ve Mülh. sh. 199,.202.

açtıkları, yüzlerle ifade edilmekteydi. Ayrıca Trabzon'da Hatuniye medresesini ve vakfiyesini islah teşebbüsleri, eski kurumların yenilenmesi fikrinin somut bir göstegesidir.

Onun felsefi ve sosyo kültürel konularla ilgili fikirleri özet de olsa bu şekildedir. Aslında bu bölüm bizim tezimizin ana konsu olmamakla beraber, fikirlerinin girift olması dolayısıyla, ele almış bulunuyoruz. Bize göre onun anılan konularla ilgili fikirlerinden, özellikle egitim ve idare konusu için de çalışılabilinir.

V.AYNİ'NİN TESİRLERİ.

Bugün içinde bulunduğumuz toplumumuz çok geniş katmanlarıyla Ayni ve benzeri zevatı tanımıyorsa, bu bizim toplumumuzun kültür bakımından yeterli seviyeyi yakalayamamış olduğundandır. Söz konusu yargı bir kaç istisna dışında kültür abidemiz olan müellifler için sanki bir kader gibidir.

Mithat Cemal Kutay'ın konu ile ilgili bir hatırası ilginçtir. Bir Avrupa'lı "Mithat Cemal'e, "Bazı Avrupa memleketleri Talant'ı anlamaz. Ama çalışanın taktir edilmedigi memleket, bir sizinkini gördüm." demiştir. Hakikaten bu bizim durumumuzu gözler önüne seren acı bir gerçektir. Buna rağmen, Ayni elinizdeki yüksek lisans tezinin yanında doktora tezlerine konu olabilecek kadar ilgiyi haizdir. Her geçen gün, değerli fikirler içeren eserleri basılmakta, yeni harflere aktarılmaktadır. Onun en tanınan ve en önemli olan yönü, tasavvufi yönü oldugu için konu ile ilgili yapılan her çalışmada, onun hakettigi ilgiyi gördüğünü söylemek durumundayız. Fakat diğer taraftan anılan durum onun sadece tasavvuf tarihçisi imiş gibi algılanmasına yol açmıştır. O nedenle bazı görüşleri zamanla unutulmuştur. Unutulmamalıdırki o, çok yönlü bir ilim ve fikir adamıdır. Hatta onun için, bir çok saha ve çalışmada, "ilklerin müellifi" ifadesi fazla mübalağalı bir ifade değildir. Bu noktada görüp incelediğimiz bir hususu vurgulamamız gerekmektdir."Türk maarif tarihi" isimli değerli eseri kaleme alan Osman Ergin,(ÖL.1994) eğitimle ilgili onun sadece "Darul funun tarihi" isimli eserinden istifade etmiştir. Halbuki bize göre, onun ruhiyat dersleri, küçük tarih, akvam-ı kadimei şarkiya tarihi, tasavvuf tarihi, malumat-ı nafiai fenniye, nazari ve ameli istatistik gibi bir çok eserini referans alabilirdi.

Ayni yaşadğı dönemde ülkemizin en popüler yazarlarının başında gelmektedir. Kaleme aldığı her eseri geniş yankı uyandırmıştır. O günün basın yayın organlarında, eserleri hakkında baş yazılar yazılmıştır. Yaşadığı dönemde yurt dışında kendinden bahsettiren yegane yazar Ayni'dir. O, Dünya ilim literatürüne girmeyi başarmış, dünya felsefe

kongreleri yürütme kurullarında aktif görev yüklenmiştir. Kaldıki, Lui Massignon ve Nicolson gbi otoriteler İbn-i Arabi konusunda onu otarite saymışlardır. Massignon, Gulam Hüseyni isimli Hintli bir araştırmacıya yardım etmesi için onu önermiştir.

Yurt dışında böyle saygın bir yeri olan müellife ilgi, yurt içinde daha az değildir. İş mecmuası, Milli mecmua, onu ve eserlerini kapak konusu yapmışlardır. Ayrıca Eminönü halkevi onunla ilgili bir gece tertip etmiştir. Tüm bu olaylar onun ne kadar topluma maloldugunu göstermeye yeter sanırım.

Daha sonraki dönemde içişleri bakanlığı tarafından kaleme alınan, 50 meşhur vali (Ank.1969) isimli eserdeki isimlerden birisi kuşkusuz Ayni'dir. Ayrıca tarihimizin söz konusu dönemiyle ilgili, "Canlı tarihler" serisinin iz bırakan şahıslarından birisi yine odur. Görüldüğü gibi o, bir çok sahada olumlu iz bırakmıştır. Son yıllara ise, dünya gündeminde dolayısıyle ülkemizde gelişen islamcılık cereyanları nedeniyle hatırlanan, isimlerden birisi kuşkusuz yine Ayni'dir.Ayni, siyasette adaletli yönetim, eğitimde maddi ve manevi yönden dengeli bir eğitim, milli ve manevi değerlerle mücehhez özgün kimlikli güçlü toplum, dinde tasavvuf merkezli hoş görülü anlayış fikirleri ve tezleriyle eskimemiş, bilakis daha da güçlenmiş, istifadeye açık olarak durmaktadır. Dileğimiz toplumumuzun, düştüğü sıkıntı ve problemlerde Ayni v.b. zatların engin tecrübe ve birikimlerini ileriye gitmede kullanmasıdır.

VI.SONUÇ.

Ayni'nin hayatı, eserleri ve fikirleri üzerine yapılan bu çalışmanın gayesi, onu yetişmekte olan yeni kuşaklara ve topluma tanıtmaktır. Bir çok uzmanın belirttiği gibi,bu gün toplumumuzda en çok tartışılan konulardan birisi "Kimlik krizi" dir. Dün bizim insanımız güçlü kimliği sayesinde, dünyanın en güçlü devletlerine karşı, hiç bir aşağılık kompleksine kapılmaksızın, aç ve çıplak olarak karşı koymuşken, bugün aynı insanların torunlarının kimlik krizinden bahsetmesi bizim için üzüntü vericidir. Kanaatimize göre bu, bizim yeni kuşaklara Ayni v.b. zatları iyi tanıtamamış oluşumuzdan ileri gelmiştir. Ayni'nin hayatı, yetişmekte olan bir gence, "Bir ülke nasıl sevilir? veya ülkeye en zor şartlarda nasıl hizmet edilir?" gibi konularda iyi bir örnektir. Bizim çalışmamızda bu husus açıkça gözler önüne serilmiştir. Bugün bizim toplumumuzun sosyal kesimlerinin en büyük açmazlarından birisi, birbirimizi iyi anlayamamak veya inanç veya değerleriyle kabullenememektir. Anılan durum toplumsal uzlaşmamızın önündeki en büyük engellerden birisidir. Onun fikirleri bize bu konuda iyi bir ışık tutacak mahiyettedir.

Ayni İslamcı bir müelliftir. Fakat o, "Sebilerreşat çizgisinden ve diğer İslamcı müelliflerden farklı bir konumdadır. Bu ayrılık, bazı müelliflere göre tasavvuf ve vahdet-ivücut açısından tezahür ederken, bazılarından ise diğer İslami ilimlerde tezahür etmektedir. Kaldıki İslamcıların kendi aralarında bir fikri beraberliği olmadığı aşikardır. Ayni'nin buradaki konumu daortaya konmuştur.

Başka bir husus, onun fkirleri, siyasi ve sosyal olaylar parelelinde değişmiş veya gelişmitir. Örneğin, Osmanlı döneminde toplumu batıya açmaya çalışırken, (Bir ara pozitivizme yönelmiştir.) Cumhuriyet döneminde aynı toplumu İslam'a yönlendirmeye ve yaklaştırmaya gayret etmiştir.

Fikirleri meyanında, dualist bir fikri yapıya sahip olduğu tesbit edilmiş, ve bu önemle vurgulanmıştır. Dini ve tasavvufi konularda akıl, mantık, kıyas gibi unsurların yanında keşf ve ilhamı da benimsemiştir. Fakat toplumsal ve sosyal konularda

tamamen gerçekçi ve realist fikriyapıya sahiptir. Öbür fikirleri ancak akli ve felsefi örgü içinde bir yer edinebildikleri ölçüde ortaya çıkmaktadır.

Onun vurgulanan bir başka özelliği, sufi oluşu sebebiyle sessiz ve sakin sanılmasına karşın, iyi bir polemik yazarı olduğu huusmeans.İnsanın madde ve manadan müteşekkil olduğuna ilişkin fikirlerine, yapılan itirazlara derhal karşı koyduğu belirtilmiştir. Ayrıca bir takım inanç ve fikirlerini, tuttuğu metodoloji açısından izah etmekte zorlandığı tesbit edilmiş, ve ifade edilmiştir. Buna tipik örnek, ahiret inancını, müsbet ilim ve felsefe metoduyla izah edemeyişi gösterilebilir. Aynı husus vahdet-i vücut anlayışının problemlerini izah etme konusunda da geçerlidir.

BİBLİYOGRAFYA

1)Abdul baki M. Fuad,Mu'cem ül müfehres li elfazil Kur'an'il Kerim,(İst.1986)

2)Aksüt, Ali Kemali,Profesör Mehmet Ali Ayni, hayatı, eserleri.(İst.1944)

3)Akdemir, E.Müslim, Mehmet Ali Ayni, ve felsefesi (Erzurum.1992)

4)Aydın, Hüreyin, Bir metafizikçi olarak N'etzsche (Bursa, 1984)

5)Ateş, Süleyman, İslam tasavvufu.(İst.1992)

6)Ayni ,Mehmet Ali,Tasavvuf tarihi 1,(İst1341)

7)---Tasavvuf tarihi 2 (İst.1341)

8)----Milliyetçilik (İst.1943)

9)----İbn-i Sina'da tasavvuf,(İbn-iSina için yapılan ihtifal dolayısıyle yapılan kitap)(--1937)

10)---Darul Fünun tarihi.(İst1927)

11)---Türk azizleri İsmail Hakkı Bursalı Ruh ül beyan müellifi(İst.1944)

12)---Hayat Nedir? (ist.1945)

13)---Hergün bunu oku.(İst.1936)

14)---Hacı Bayram_ı Veli.(İst.h.1343)

15)---Türk Ahlakçıları.(ist1939)

16)----İntikat ve mülahazalar,dini,tasavvufi,ahlaki,siyasi edebi.(İst.1923)

17)Reybilik, bedbinlik, la ilahilik nedir?(Tevfik Fikret'in tarih-i kadimine reddiye)(İst.1927)

18)----Darul funun tarih-i felsefe.(İst.1330)

19)---Huccetül İslam imam-ı Gazzali(İst.1327)

20)---Örfiyat-ı siyasiye ve ahlakiye(İst.1327)

21----Muallim-i sani Farabi(İst.1332)

22)---Akvam-ı kadimei şarkiya tarihi,(İst.1317)

23)---Hükm-ü cumhur.(ist.1327)

24)---İlim ve felsefe(İst.1327)

25)---Terbiyeye ait tatbikat ile birlikte ruhiyat dersleri.(İst.1331)

26)Balkaner, Kenan, v.d.İş mecmuası.ictimai,siyasi dergi (İst.1942)

27)----Büyük doğu,yıl.2,c.III (İst.1947)
28)----Büyük Larousse,terc.Komisyon. (İst.1992)
29)Canlı tarihler 2,Mehmet Ali Ayni hatıralar.(Ayni anlatmış Sabih Alaçam Yazmıştır.(İst.1945)
30)Çankaya, Ali Mücellitoğlu,son asır Türk tarihinin mühim olaylarıyle birlikte,Yeni mülkiye tarihi ve mülkiyeliler.(Ank.1968-69)
31)---Cumhuriyet Ansiklopedisi,(inönü)(İst.1968)
32)---D.F.İ.F.M. Tarihi,ictimai dini,felsefi.(İst.1925)
33)---D.F.E.F.M. Felsefe, ictimaiyat, tarih, coğrafya, edebiyat.(İst.1332-34)
34)---Dergah, edebiyat sanat kültür dergisi.(İst.1993)
35)Develioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lugat.(Ank.1984)
36)Ergin, Osman, Türkiye maarif tarihi.(İst.1977)
37)Ertuğrul, İ.Fenni, Vahdet-i vücut ve İbn-i Arabi, haz.M. Kara(ist.1991)
38)Erbili, Muhammed Es'ad, Mektubat, haz. H.Kamil Yılmaz -İ.Gündüz.(İst.(İst.1983)
39)Fazlur Rahman, İslam.Terc.M.Dağlı- M.Aydın. (Ank.1992)
40)Eşrefoğlu Rumi, Müzekkin nufus, haz. N.Duru(İst.-)
41)---Felsefe dünyası. Felsefi dergi(-1993)
42)Gazzali, Ebu Hamid, İhyau ulumiddin,terc. A.Serdaroğlu.(ist1986)
43)Gazzali, Ebu Hamid, El munkızu min ed dalal, terc. heyet(İst.1984)
44)Gölpınarlı, A.Baki, Melamilik ve melamiler.(İst.1992)
45)Güngör, Erol, İslam tasavvufunun meseleleri.(İst.1991)
46)Hilmi, Ş.Ahmet, Allah'ı inkar mümkün mü? haz.N.Taylan-E.Onart.(İst.1979)
46)İnal, İbnül emin M.Kemal, Son asır Türk şairleri.(İst
47)İbn Haldun, Tasavvufun mahiyeti, Şifa ussail S.Uludağ.(İst.1984)
48)İlim ve Sanat.İlmi dergi (İst.1992)
49)İz, Mahir, Tasavvuf, mahiyeti,büy tarikatlar.(İst.1990)
50)---İzlenim, aylık dergi.sy.3,(İst.1993)

51)Kara, Mustafa,Tasavvuf ve tarikatlar tarihi.(İst.1990)
52)---Din, hayat, sanat açısından Tekkeler ve zaviyeler.(İst.1990)
53)Kara, İsmail, Türkiye'de İslamcılık düşüncesi, şahıslar ,metinler, II cilt. (İst.1986-87)
53)Keklik Nihat, Muhyiddin İbn ül Arabi ve çevresi.(İst.1966)
54)Konuk, A.Avni, Fususul hikem tercüme ve şerhi, haz. M.Tahralı-S.Eraydın.(İst.1987)
55)Köprülü, Fuad,Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. (Ank.1991)
56)Kuşeyri, Abdul kerim, Tasavvuf ilmine dair Kuşeyri risalesi, haz. S.Uludağ. (İst 1981)
57)Kübra, Necmeddin, usul-ü aşere, risale ile l haim, fevaihul cemal, Tasavvufi hayat, haz. M.Kara.(İst.1980)
58)---Kur'an-ı Kerim, terc. (hey'et.)(Medine.1987)
59)---Milli mecmua, ilmi, iktisadi, edebi, harsi mecmua. (İst.1928)
60)Neyzi, Nezih, Kızıl toprak hatıraları.(İst.1993)
61)Ocak, A.Yaşar, Babailer isyanı.(İst.1980)
62)Sunar, Vavit, Ana hatlarıyla İslam tasavvufu tarihi (Ank.1978)
63)Sühreverdi, Ebu hafs Şhabuddin Ömer, Avarifül maarif, Tasavvufun esasları, terc. H.Kamil Yılmaz-İ.Gündüz.(İst.1990)
64)Uludağ, Süleyman,İslam düşüncesinin yapısı, selef, kelam, tasavvuf, felsefe. (İst.1985)
65)Uludağ, Süleyman, Tasavvufi terimler sözlüğü.(ist.1991)
66)Ülken, Hilmi Ziya, Türkiyede çağdaş düşünce tarihi(İst.1979)
67)Ülken, Hilmi Ziya, Eski Yunandan çağdaş düşünceye doğru İslam felsefesi, kaynakları, etkileri(İst.1993)
68)Vicdani, M. Sadık Ebu Rıdvan Tomar-ı turuk-u aliyeden halvetiye silsile namesi.(İst.1338/1341)
69)Vett, Carl, Kelami dergahından hatıralar, terc. Ethem Cebecioğlu.(Ank.1993)